

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
„ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”**

С. В. Григор’єва

Основи демографії

Текст лекцій

Харків
НТУ „ХП” 2010

Тема 1. Демографія як наука

1. *Об'єкт і предмет демографії як науки.*
2. *Основні методи демографії.*
3. *Міжпредметні зв'язки демографії.*

1. Демографія належить до наук, що вивчають населення (народонаселення). У більшості демографічних робіт терміни "населення" і "народонаселення" використовуються як синоніми. Під *народонаселенням*, або *населенням*, в демографії розуміють сукупність людей, що проживають на певній території. Територія ця може бути найрізноманітнішою за своєю величиною: від земної кулі до маленького району.

Демографія це наука, що досліджує закономірності відтворення населення. Під **відтворенням населення** мають на увазі постійне відновлення населення в результаті природного руху (народжень і смертей), міграцій (пересувань людей з однієї території на іншу) і переходів людей з одних станів в інші.

Слово "демографія" утворене від грецьких *демос* – „народ” і *графо* – „пишу”, тобто буквально його можна перекласти як народоописання. Вперше термін "демографія" для позначення науки про відтворення населення застосував французький вчений А. Гійяр в роботі "Елементи статистики людини, або Порівняльна демографія" (1855 р.).

Набагато ширше у XIX ст. при вивченні населення застосовувався термін "статистика населення". Треба визнати, що демографія дійсно зароджувалася на базі статистики і лише потім в результаті спеціалізації виділилася в самостійну науку. Що ж до статистики населення (або демографічної статистики), то під цією назвою в даний час розуміють окрему

галузь знання, яка одночасно є частиною як демографії, так і статистики. У цій галузі фактично застосовуються статистичні методи дослідження при збиранні, обробці й аналізові даних про населення (його чисельність, структуру, розміщення, відтворення). Втім, нерідко під демографічною статистикою розуміють саму сукупність числових даних про населення і демографічні процеси, а іноді і практичну діяльність щодо збирання, обробки й аналізу даних про населення.

Як самостійна наука демографія оформилася в другій половині XIX ст., хоча зародки її з'явилися набагато раніше. Предтечею демографії традиційно прийнято вважати Дж. Граунта, автора книги "Природні і політичні спостереження, зроблені за бюлетенями смертності" (Лондон, 1662). Якщо роботи про населення, які виходили раніше, містили лише абстрактні роздуми, то Дж. Граунт у своєму дослідженні використав статистичні матеріали бюлетенів смертності (що публікувалися в Лондоні з 1629 р.) і дав їх глибокий науковий аналіз, що дозволив йому визначити деякі біологічні і соціально-економічні чинники смертності. Крім того, на основі статистичного матеріалу він виявив ряд демографічних закономірностей, таких, наприклад, як співвідношення хлопчиків і дівчаток серед новонароджених, частку чоловіків і жінок в населенні, рівні повікової смертності, відмінності показника смертності в містах і сільській місцевості та інші. Дж. Граунт першим склав таблицю смертності. Він вважав, що дослідження, аналогічні виконаному їм, дозволять краще керувати суспільством, і був переконаний у їх необхідності.

Дослідження Дж. Граунта продовжив його друг і послідовник У. Петті, що заснував школу так званих політичних арифметиків. З найбільш відомих європейських дослідників, які у XVII-XVIII ст. займалися аналізом статистичних даних про населення, можна назвати Е. Галлея та

І.П. Зюссмільха. У Росії першим до демографічних сюжетів звернувся М.В. Ломоносов.

На рубежі XVIII і XIX ст. великий резонанс викликала книга англійського священика Т. Мальтуса, що багато разів перевидавалася, "Дослідження про закон народонаселення". У цій праці Т. Мальтус висловив надзвичайне занепокоєння з приводу існуючих тенденцій демографічного розвитку. Відправним моментом його роботи був постулат про невідповідність між можливостями зростання населення, з одного боку, і наявними у розпорядженні людей засобами до існування - з іншого. За Т. Мальтусом, населення здатне збільшуватися в геометричній прогресії, тоді як засоби до існування - лише в арифметичній. Вказана невідповідність, вважав він, служить природним гальмом на шляху необмеженого зростання населення. Т. Мальтус же пропонував цьому природному гальму протиставити добровільне гальмо, або "безумовним перешкодам" (positive checks) протиставити "превентивні перешкоди" (preventive checks). До "безумовних перешкод" він відносив, перш за все, війни та інші ексцеси, але вважав, що їх, врешті-решт, можна буде уникнути, і з часом головною "безумовною перешкодою" стане брак засобів до існування. Характеризуючи "превентивні перешкоди", Т. Мальтус вважав більшість з них порочними і відкидав. До таких він відносив проституцію, сексуальні збочення, контрацепцію і аборти. Єдина превентивна перешкода, яку Т. Мальтус вважав допустимою, - це тривала безшлюбність і цнотливість.

Проте, обурення громадськості викликала не сама ця теорія, а деякі положення, що виводяться з неї. Так, Т. Мальтус говорив: "Людина, яка народилася на вже зайнятому світі, у випадку якщо батьки не можуть її прогодувати і якщо суспільство не потребує її праці, не має ніякого права вимагати навіть маленької порції засобів до існування. На великому бенкеті

Природи для неї не знайдеться місця". Подібні заяви Т. Мальтуса були багато в чому спрямовані проти того „Закону про бідних”, що діяв тоді в Англії. Цей закон передбачав суспільну допомогу незаможним жителям країни (а в 1795 р. - якраз незадовго до виходу в світ книги Т. Мальтуса - було ухвалено рішення збільшити державні витрати на підтримку бідних). Т. Мальтус вважав цей закон неефективним і навіть принизливим та говорив, що допомога бідним повинна бути особистою справою і носити вибірковий характер.

Хоча багато положень концепції Т. Мальтуса, безумовно, не можуть бути прийняті, його безперечною заслугою є доказ залежності людини від навколишнього середовища, залежності, яка безпосередньо витікає з потреб людини в засобах до існування. Дуже важливо і те, що Т. Мальтус привернув увагу дослідників і широкої громадськості до показників зростання чисельності населення і поставив питання про можливість його регулювання, зокрема про необхідність планування народжуваності. Ідеї Т. Мальтуса помітно вплинули на розвиток науки про населення у ХІХ ст.

У ХІХ ст. продовжувалося подальше накопичення емпіричних даних, великі успіхи були досягнуті у розвитку системи обліку населення і в аналізі різних статистичних матеріалів. Найбільший інтерес у вчених викликали показники смертності, оскільки вони у той час дуже сильно коливалися. Почалося вивчення і інших демографічних процесів. Розвиток демографічних досліджень привів до того, що у другій половині ХІХ ст. з'явилася потреба у вирішенні деяких теоретичних проблем, зокрема була розгорнена дискусія про предмет демографії. Саме у цей період, як вже вказувалося, була запропонована і сама назва для цієї науки.

У західно- і центральноєвропейських країнах помітний внесок у розвиток демографії в минулому сторіччі зробили А. Кетле (Бельгія),

А. Гійяр (Франція), Г. Майр (Німеччина), У. Фарр (Англія), К. Герман, П.П. Семенов-Тян-Шанський, А.І. Чупров, Ю.А. Янсон (Росія), в Україні – М. Маркевич, В. Каразін, І. Ланг, О. Павловський та інші вчені.

У ХХ ст., особливо в другій його половині, інтерес до демографічних проблем різко зріс. З одного боку, він був обумовлений пропагандою контролю над народжуваністю, що широко розвернулася у той час, з іншого - ухваленням у Франції, а пізніше і в інших країнах законів, що заохочують народжуваність. Разом з подальшим розвитком ідей, висловлених ще в попередньому сторіччі, у ХХ ст. у науці з'явилися і нові демографічні концепції. Нововведенням, порівняно з ХІХ ст. було, зокрема, вивчення зв'язків між демографічними і соціальними характеристиками, а також між демографічними фактами й історичними подіями.

Широкого розмаху набули дослідження, що мали на меті виявити залежність демографічних характеристик від особливостей і рівня історичного розвитку. Наголошувалися відмінності природного відтворення населення в примітивних, доіндустріальних та індустріальних суспільствах, визначалися особливості демографічної поведінки міського і сільського населення. Зарубіжні дослідники поставили проблему про необхідність відповідності чисельності населення рівню соціально-економічного розвитку. Виходячи з цього, вважали вони, повинні регулюватися темпи зростання населення.

Об'єктом особливо пильного аналізу в ХХ ст. стала статистика народжуваності: виявлялися її відмінності за регіонами, оцінювався вплив на показники народжуваності таких чинників, як професія, соціальна приналежність, релігія та інші.

Останнім часом дослідники почали звертати все більшу увагу на те, як впливає на демографічні показники екологічна ситуація.

2. Як і будь-яка інша наука, демографія має певний комплекс використовуваних нею методів. Сюди входять як загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та ін.), так і спеціальні методи демографії і деяких суміжних з нею наук.

Демографічні методи дослідження покликані сприяти розкриттю специфіки відтворення населення, виявленню взаємозв'язку різних демографічних характеристик. До них, зокрема, відносяться *методи подовжнього і поперечного аналізу*.

Метод подовжнього аналізу отримав таку назву у зв'язку з тим, що при його застосуванні дослідник йде ніби "уздовж" життя певної групи людей. До цього методу дослідники вдаються для вивчення динаміки якого-небудь демографічного процесу впродовж життя одного покоління. При використанні цього методу демографічні події описуються в когортах (*когортами* називають сукупності людей, які одночасно вступили в той або інший стан, наприклад, народилися в одному і тому ж році, уклали шлюб в одному і тому ж році та інше). Тому даний метод називають ще *методом реального покоління*, або *когортним*. Метод подовжнього аналізу дозволяє при порівнянні частоти демографічних подій у різних когорт на різних етапах їх життя отримати достатньо надійні відомості не тільки про динаміку демографічних процесів, але й про вплив на неї зовнішніх умов. Подовжній аналіз дозволяє також виявити календар демографічних подій, тобто їх розподіл за періодами життя когорти. Інший демографічний метод - поперечний аналіз, який дозволяє представити сучасний стан демографічних процесів. Суть даного методу полягає в наступному. Зазвичай, вивчаючи населення, дослідник має відомості про його чисельність і статеві-віковий склад на дату останнього перепису, а також матеріали поточного статистичного обліку різних демографічних подій (народжень, смертей і так

далі) за роки, близькі до дати перепису. Маючи в своєму розпорядженні відомості про віковий склад населення, реальні покоління можна як би розітнути зверху вниз. Одночасно використовуються матеріали поточного статистичного обліку про число демографічних подій, що відбулися, за роками (наприклад, про число померлих за віком). Таким чином, виходять статеві-вікові характеристики демографічної події (у нашому прикладі - смертності) гіпотетичного, або умовного, покоління, тобто умовній сукупності людей, для якої робиться допущення, що впродовж життя цих людей інтенсивність демографічних процесів в кожному віці буде такою ж, як і та, що існує в сучасний період. В даному випадку люди різного віку, що живуть в даний час, умовно розглядаються як ті, що належать до одного і того ж покоління. Оскільки при цьому дослідник в думках йде "уперед" лінії життя, метод отримав назву поперечного аналізу, а оскільки доводиться мати справу з гіпотетичним, або умовним, поколінням, то його ще називають методом умовного (гіпотетичного) покоління. Метод поперечного аналізу – один з найбільш поширених в демографії з огляду на те, що для його застосування потрібні дані всього за рік-два. Він дозволяє судити про сучасний стан демографічних процесів, проте, при різких змінах в часі, характері демографічних процесів, цей метод може дати спотворену картину.

До поширених демографічних методів відносяться *метод потенційної демографії*, коли демографічні процеси виражаються не числом конкретних подій або прожитих людино-років а так званими демографічними потенціалами - числом людино-років майбутнього життя, і *метод стандартизації демографічних коефіцієнтів*, що дозволяє виключати при зіставленнях вплив відмінностей у складі населення порівнюваних територій або за порівнювані періоди часу. Наприклад, якщо у населення двох територій спостерігаються різні показники народжуваності, то це може бути

викликано як різною інтенсивністю цього процесу у людей однакового віку, так і відмінностями у віковій структурі (зрозуміло, що скорочення частки молодих людей веде до зменшення загального показника народжуваності). Метод же стандартизації дозволяє показати демографічні процеси в "чистому вигляді".

Оскільки демографія має справу з масовими явищами, вона міцно узяла на озброєння статистичні методи. У демографії використовуються всі поширені в статистиці прийоми: застосування відносних і середніх величин, різних індексів і ін. Разом з тим, демографічна статистика виробила і свої власні методи. Це, зокрема, *побудова демографічних таблиць*. Демографічні таблиці фактично є системою імовірнісних характеристик статево-вікових інтенсивностей демографічних процесів. Популярний в демографію і *метод побудови демографічних моделей*. Широке застосування моделювання обумовлене неможливістю постановки чистого експерименту, що припускає всілякі повторення. Складання різних моделей - це вже застосування математичних методів в демографії. З їх допомогою також розраховуються демографічні показники і даються оцінки, складаються прогнози.

Останнім часом із зростанням інтересу до вивчення різних чинників народжуваності, смертності, міграції, шлюбності, розлучуваності в демографії стали ширше застосовуватися соціологічні методи: спостереження, опитування по спеціально розроблених анкетах, тести і так далі

Для наочного уявлення про демографічні процеси часто удаються до графічних методів у вигляді різних графіків, схем, діаграм, малюнків і ін. У демографії є і свої власні графічні прийоми. До їх числа відносяться побудова статево-вікових пірамід, демографічної сітки, що дозволяє набути чисельних

значень деяких величин, які безпосередньо не спостерігаються, а також показати динаміку чисельності груп населення в часі.

3. Як відомо, населення вивчає не тільки демографія, але і цілий комплекс інших наук, і демографія має з ними тісні зв'язки.

Вище вже говорилося про зв'язок демографії із статистикою *населення*, дані якої служать в демографії джерельною базою, а методи застосовуються в дослідженнях.

Широке використання в демографії математичних методів обумовлює її зв'язки з *математикою*.

Знаходячись в системі економічних наук, демографія користується даними інших економічних наук (*політичній економії, економіки промисловості і ін.*), оскільки демографічна поведінка населення в сильному ступені залежить і від загального рівня розвитку країни, і від співвідношення в її економіці різних галузей (наприклад, промисловості і сільського господарства).

При вивченні міграцій і розміщення населення по території демографія вступає в тісні контакти з географією, перш за все з *географією населення*.

При аналізі особливостей відтворення населення в різні історичні періоди демографи широко звертаються до *історичних* матеріалів.

Розуміння відмінностей демографічних характеристик у різних народів неможливе без знайомства з даними *етнологічної науки*.

Вивчення народжуваності, смертності, тривалості життя вимагає кооперації демографії з медичними дисциплінами: *соціальною гігієною, геронтологією і ін.*

Вплив навколишнього середовища на процеси відтворення не можна адекватно розкрити без залучення даних *екології*.

Дослідження природного відтворення населення вимагає всебічних знань про сім'ю, які дає демографії в першу чергу *соціологія*. До допомоги соціології демографія вдається також при з'ясуванні соціальних чинників відтворення населення, відмінностей демографічної поведінки у різних соціальних груп. Як вже наголошувалося, останнім часом демографія почала широко використовувати і соціологічні методи дослідження.

Оскільки на показники народжуваності, шлюбності, розлучуваності деякий вплив робить чинне в країні законодавство, демографії доводиться цікавитися і *правовими* матеріалами.

Перерахування зв'язків демографії з іншими галузями знання можна було б продовжити і далі, оскільки для сучасної науки взагалі дуже характерна активна міждисциплінарна співпраця і комплексне вивчення об'єкту дослідження.

Зв'язки демографії з деякими науками виявилися настільки тісними і органічними, що на їх стику виникли нові "прикордонні" наукові дисципліни. Так, на перетині інтересів демографії і історії утворилася самостійна дисципліна - *історична демографія*, метою якої є вивчення закономірностей відтворення населення в різні історичні періоди.

Тема 2-3. Чисельність і структура населення.

Лекція

1. Поняття чисельності населення.
2. Статева структура населення.
3. Вік як демографічна характеристика.
4. Демографічне старіння населення.
5. Шлюбно- сімейна структура населення.

1. Це може показатися дивним, але чисельність населення в демографії, мабуть, – найгрубіший, найостанніший і самий нецікавий, пасивний підсумок демографічних процесів. В той же час, навпаки, за межами демографії всі розмови вчених про проблеми, так або інакше пов'язаних із зростанням населення, зазвичай тільки його чисельністю і обмежуються.

Чисельність населення – показник моментний, тобто відноситься завжди до точного моменту часу. У статистичних довідниках чисельність населення приводиться зазвичай або на 1 січня (або «на початок року», що означає те ж саме), або на 1 липня (або «на середину року»), або на 31 грудня (або «на кінець року»).

Відомості про абсолютну чисельність населення одержують у результаті переписів населення, або розрахунковим шляхом, виходячи з інформації про число народжених, померлих і сальдо міграції.

Першим показником є **абсолютна чисельність** населення, яка характеризує загальну величину населення, кількість людей, що проживають на певній території в певний період часу. Абсолютна чисельність постійно змінюється в часі. *Різницю між величинами населення абсолютної чисельності в той або інший період часу називають абсолютним приростом населення.* Абсолютний приріст населення може бути і негативною величиною.

Чисельність населення Землі в середині 1997 р., по оцінках демографів ООН, склала 5 840 млн. чоловік, і за найостаннішими прогнозами тих же демографів ООН (виконаним в 1994 р.) до середини 2050 р. вона досягне величини 9 833 млн. чоловік.

Звичайно, зростання населення світу не може бути безмежним. Проте потрібно звернути увагу на ту обставину, що середньорічні темпи зростання світового населення, досягнувши в другій половині 1960-х років максимуму

2,04%, з тих пір неухильно сповільнюються та **в даний час** складають 1,39% і за прогнозами ООН скоротяться до 2050 р. до 0,47%.

Крім того, пора озирнутися навколо і відмітити, що темпи зростання населення неоднакові в різних країнах і в деяких вони вже сьогодні близькі до нуля або навіть нижче за нуль, тобто населення не росте, а убуває. Такий спад населення називається в демографії **депопуляцією**. До країн де населення вже сьогодні не росте, а убуває, наприклад належать: Латвія – населення зменшується з 1990 р., Білорусія і Україна – з 1998 р., Болгарія – з 1993, Румунія – з 1991 р., після 2000 р. почалася депопуляція в Бельгії, Іспанії, Німеччині, Швейцарії, після 2005 р. – в Японії. Чемпіон в цьому згубному процесі – Росія.

Чисельність населення території змінюється завдяки дії двох процесів - природного руху населення і механічного руху (міграції). Величина абсолютного приросту чисельності населення таким чином, залежить від чотирьох складових: числа народжень і смертей, а також чисел іммігрантів і емігрантів, виявлених протягом розглянутого періоду.

Різницю між числом народжень і смертей за період називають **природним приростом**, що є підсумком так званого **природного руху населення**. Різницю між імміграцією й еміграцією (прибуттям і вибуттям) називають **міграційним приростом**, або **сальдо міграції**. Населення, у якому відсутня зовнішня міграція, називають закритим. У протилежному випадку говорять про відкрите населення.

Природний приріст і сальдо міграції є *компонентами зростання чисельності населення за період*. Знаючи величину цих компонентів, можна побудувати т.зв. **рівняння демографічного балансу**. Якщо ми знаємо чисельність населення в початковий момент часу $P(0)$, число народжених за період часу $(t- 0)$ N , число померлих за цей же період M , число прибулих I , і число вибулих E , то ми можемо розрахувати $P(t)$, — чисельність населення на момент часу t :

$$P(t) = P(0) + N - M + I - E$$

Абсолютна чисельність населення, як вже згадувалося, є моментним показником. Її або обчислюють на дату перепису, або розраховують за допомогою рівняння демографічного балансу за станом на 1 січня або будь-яку іншу дату року. Проте демографічні події - народження, смерті, шлюби, розлучення, прибуття і від'їзди - відбуваються протягом того або іншого періоду часу. Довжина цього періоду може бути різною, але демографія найчастіше оперує періодами, довжина яких дорівнює 1 року.

2. Однак, демографію цікавлять найбільше такі показники як стать та вік. Саме на них ми зупинимось детальніше.

Стать є однією з найважливіших вроджених ознак людини, яка визначає її роль у відтворенні населення, сімейний та соціальний статус. Нормальне відтворення населення за умов панування моногамної сім'ї потребує рівноваги чоловіків і жінок у населенні. Особливо це важливо у дітородному й працездатному віці. Порушення балансу ускладнює одруження, збільшує ризик розлучень, призводить до появи неповних сімей. Баланс або дисбаланс за статтю має велике значення в організації суспільного виробництва, управлінні господарством (виникають міста, де переважають „незаміжні ткачихи”, чи села, де не вистачає дівчат).

Співвідношення чоловіків та жінок у конкретній місцевості має бути об'єктом державної демографічної політики.

Джерелом відомостей про склад населення за статтю є переписи населення, а в міжпереписні періоди — результати розрахунків за даними поточного обліку природного і міграційного руху (так звана оцінка).

Для характеристики складу населення за статтю використовують такі узагальнювальні показники:

1. Абсолютна чисельність чоловіків і жінок, що є основним показником при розрахунках балансу трудових ресурсів, балансу споживання тощо.

2. Розподіл чоловіків і жінок за віком — у абсолютному і відносному вираженні(%).

3. Усереднене співвідношення чоловіків і жінок у населенні і за віковими групами (чоловіків на 1000 жінок).

Деякі показники співвідношення статей мають особливе значення як для подальших розрахунків багатьох статистичних показників, так і для оцінки демографічного здоров'я суспільства.

Передусім це стосується статевого складу і співвідношення новонароджених. Відомо, що хлопчиків народжується більше, ніж дівчаток. У науковій літературі це явище описав ще Дж. Граунт. Воно досить стійке і вважається константою, адже діє у вузьких межах.

Частка новонароджених хлопчиків становить 0,512, а дівчаток — 0,488. На 100 дівчаток народжується 105 (104—106) хлопчиків.

Природні причини цього явища наукою остаточно не з'ясовані. Серед різних гіпотез є припущення, що це закладено природою, адже через чоловіків відбувається природний відбір, вдосконалення людського роду. Чоловіки гірше пристосовуються до несприятливих екстремальних умов існування, у них нижчий опір захворюванням, отже, вища смертність. Через жінок відбувається накопичення і збереження стійких для людини як біологічного виду якостей. Природа таким чином створює деякий «лишок» чоловіків при народженні. Цей закон виявляється зазвичай у великому числі народжених як статистична закономірність згідно з дією закону великих чисел.

Через більш високу смертність чоловіків (так звану надсмертність чоловіків), що частково спричиняється природними факторами, а частково — суспільними, з часом у певному віці кількість чоловіків і жінок зрівнюється, і в старшому віці виявляється переважання жінок. Це також дуже важлива статистична закономірність.

Вік, у якому настає рівновага (так званий вік балансування), з розвитком людства зміщується в бік старості.

У розвинених країнах світу, що мають й інші найкращі демографічні показники, вік балансування перевищив 50 років (Нідерланди, Норвегія, Швеція, Данія, Ірландія), а в Європі він коливається в інтервалі 44— 49 років. Вважаючи вік 50 років сучасною соціальною нормою балансування, можна розрахувати коефіцієнт демографічного здоров'я:

$$K = x_s / xN,$$

де x_s — вік балансування в конкретній країні; xN — нормальний вік балансування ($xN = 50$ років).

Межа показника прямує до 1. Відхилення від неї свідчить про відхилення від соціальної норми. За даними переписів 1989 і 2001 рр., цей показник в країнах колишнього СРСР становить близько 0,6. Це означає, що в більшості колишніх союзних республік, у тому числі в Україні, вік балансування становив приблизно 30 років. Лише в республіках Прибалтики він дещо перевищував 30 років. Зауважимо, що вік балансування, який тепер можна вважати нормою, оскільки його досягнуто у багатьох країнах, збільшується з подовженням тривалості життя чоловіків і жінок.

В Україні, за даними останнього перепису, баланс чисельності чоловіків і жінок спостерігається у віці 30 років. Лише нещодавно вік балансування становив 20 років. Зіставивши ці показники, дістанемо коефіцієнт демографічного здоров'я для України: $20 : 50 = 0,4$ (1959 р.); $30 :$

50 = 0,6 (2001 р.). У 50-річному віці вже більш як чверть жінок України живуть без чоловічого захисту. Відставання віку від сучасної норми дорівнює 20 років. У розвинених країнах і після 50 років перевищення чисельності жінок у населенні незначне, і жінки до старості мають шанс бути у шлюбі. Отже, захист життя чоловіків, зниження їх смертності в Україні є одним із основних завдань соціально-демографічного розвитку.

Статева структура населення складається під впливом трьох основних чинників: 1) співвідношення між статями серед новонароджених (біологічна константа), 2) статеві відмінності в смертності; 3) статеві відмінності в інтенсивності міграції населення.

Наша країна в ХХ ст. зазнала величезні втрати населення у війнах, класовій боротьбі, насильницьких міграціях, героїзмі різного роду, не завжди доцільному. Впродовж всієї першої половини ХХ століття статеве співвідношення майже неухильно погіршувалося, питома вага чоловіків в населенні скорочувалася, а жінок – росла. Якщо в кінці минулого століття (по перепису 1897 р.) число жінок в Російській Імперії перевищувало число чоловіків всього на 1,1%, то в кінці 1926 р. – на 10,8, а на початок 1939 р. – вже на 12,1%.

Друга світова війна, крім інших відомих руйнувань, призвела до величезної деформації і статевої структури нашого населення. За оцінками співробітників Відділу демографії НДІ статистики Держкомстату СРСР через рік після закінчення війни, на початку 1946 р., число жінок на 1000 чоловіків в СРСР складало 1339, тобто жінок було на 33,9% більше, ніж чоловіків. Такої статевої деформації, очевидно, не знала жодна країна в світі, а можливо, і в історії.

Протягом подальшого півстоліття статева структура населення нашої країни поступово, дуже поволі, вирівнювалася (якщо мати на увазі

положення в цілому по країні, в регіонах картина різна). У першій половині 1990-х рр. цей процес припинився із-за різкого підвищення смертності чоловічого населення. Проте в другій половині десятиліття підвищення смертності чоловіків змінилося її зниженням, і, мабуть, поліпшення статевої структури нашого населення продовжуватиметься.

В цілому на Землі чоловіків дещо більше, ніж жінок – на 1,9% (в середині 1998 р.). В основному перевищення числа чоловіків над числом жінок спостерігається у ряді країн, що розвиваються (Китай, Індія, Пакистан, Бангладеш, Ірак, Іран, Саудівська Аравія і ін.).

3. Вік людини вимірюється тривалістю її життя від моменту народження до моменту спостереження в повних роках дискретно, вік дітей, менших року (немовлят) — у місяцях життя, дітей, менших місяця, — в днях. Час є безперервною ознакою, одиниці часу можуть бути як завгодно малі, тому і статистика штучно надає йому дискретного вигляду.

Вік, як і стать, є демографічною ознакою людини. Він відображає тривалість життя як біологічного явища і водночас є **головною ординатою людського життя**. Вік визначає можливість учитися, працювати, брати шлюб, мати дітей. Інакше кажучи, він багато в чому визначає соціальну роль людини, її місце в суспільстві.

Демографія вивчає структуру населення за статтю і віком, адже саме цей фактор істотно впливає на перебіг природного руху населення і соціально-економічний розвиток суспільства.

Вікова структура є рядом розподілу, в якому варіантами є окремі позиції віку, частотами — чисельність кожної вікової групи, а відносними частотами (частостями) — частки вікових груп у населенні.

Повне, або *розгорнуте*, групування населення за віком означає розподіл за інтервалами віку, що дорівнюють одному рокові. Таке групування містить щонайменше 100 позицій, починаючи з віку «0» (для дітей віком до одного року). Його використовують для перспективних розрахунків населення, теоретичних моделей процесів природного руху, теоретичних моделей статеві-вікової структури населення.

Для аналізу конкретного емпіричного населення найчастіше використовують *згорнуте* групування з 5-річними інтервалами. У такому групуванні приблизно 20 позицій. Через те, що у старших вікових групах частоти дуже малі, останньою групою часто є відкритий інтервал «85+». Оскільки вік зведено до дискретного вигляду, інтервали записують так: 0—4; 5—9; 10—14 і т. д., тобто обидві межі включно. Враховуючи особливості та важливість перших років життя людини, досить часто інтервал 0—4 подають в однорічному вираженні (0, 1, 2, 3, 4) або виділяють перший вік (0, 1—4) з 5-річним інтервалом.

Іноді після 70 років інтервал розширюють до 10 років: 70—79; 80—89 і т. д. Проте це незручно для аналізу, регіональних порівнянь, графічного зображення тощо. Такий запис можна вважати виправданим лише за відсутності можливості зробити рівновеликі інтервали.

Наведений розподіл є *варіаційним рядом*, в якому всі вікові *групи рівноправні*, хоча кожна з них має свій зміст і можливості з огляду на природне і соціальне відтворення населення. В процесі аналізу варіаційний ряд через вторинне групування перетворюється на *типологічне*.

Першим типологічним групуванням є групування за демографічними поколіннями. Виділяють групи *дітей* (0—14), *батьків* (15—49) і *прабатьків* (50 і старші). Вислів «і старші» замінюють індексом «+», наприклад «50+».

Слід застерегти, що позиції «батьки» і «прабатьки» виділяють як потенційні. Можна досягти батьківського чи прабатьківського віку і не стати ні батьком, ні дідом.

Вікова структура населення грає активну роль у всіх суспільних процесах і, звичайно, в демографічних також. Але крім того вона робить активний вплив на величину всіх демографічних показників. Так, при молодій віковій структурі – тобто при тій, де висока відсоткова частка молоді у складі населення, - якщо інші умови рівні, в середовищі спостерігатиметься високий рівень шлюбності й народжуваності і низький рівень смертності (оскільки, цілком природно, молоді люди рідше хворіють і ще рідше вмирають). У свою чергу і демографічні процеси роблять сильний вплив на вікову структуру населення. Так, зниження народжуваності має серед своїх наслідків і так зване демографічне старіння населення, тобто збільшення у складі населення його немолодої частини. Таким чином, вікова структура населення знаходиться в тісній взаємодії зі всіма демографічними процесами. Вікова структура описується за допомогою угруповань і відносних показників. До цього треба додати, що вікова структура зазвичай розглядається у поєднанні із статевою структурою, тому зазвичай мова йде про статево-вікову структуру населення (або віково-статеву).

Статтєво-вікові піраміди.

Для аналізу складу населення за статтю і віком у демографії часто використовують графічний метод. Найбільш поширені *гістограми* (для конкретного населення), *крива розподілу* (для теоретичного населення) та перетворена гістограма — *піраміда статево-вікової структури*. Піраміда є спільною гістограмою, на якій чоловіки і жінки подані окремо, але на одній ординаті.

На статеві-віковий склад населення впливають зміни як соціально-економічних умов життя, так і закономірності демографічних процесів природного відтворення населення.

Зміни в житті суспільства є основною причиною зміни демографічних режимів. Вони впливають на склад населення опосередковано, через перебудову демографічних процесів. Проте досить відчутний безпосередній вплив на статеві-віковий склад населення можливий у тому випадку, якщо умови життя або соціальний статус зазнають значних змін.

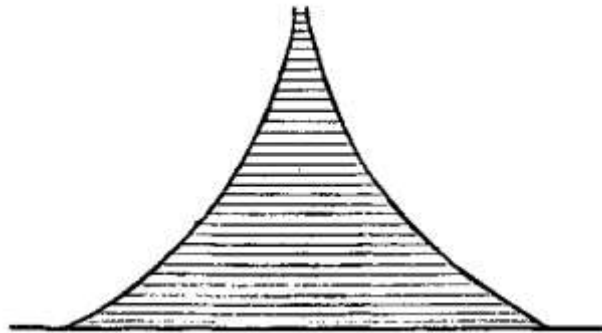
Статеві-вікова піраміда є двосторонньою смуговою діаграмою, побудованою в звичайній системі координат. По осі ординат в довільному масштабі відображається шкала вікових груп, по осі абсцис – чисельності населення певного віку. Чисельність чоловічого населення відкладається зліва від осі ординат, чисельність жіночого – справа. Кожна вікова група відображається у вигляді горизонтальної смуги, площа якої пропорційна чисельності населення відповідного віку.

Вікові піраміди будуються або в однорічних вікових угрупованнях, або в п'ятирічних. Переважно, звичайно ж, однорічні піраміди, вони набагато виразніші та інформативніші п'ятирічних.

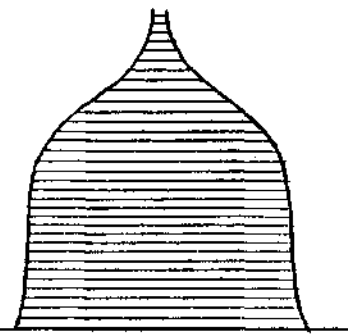
Чергування підйомів і падінь народжуваності в результаті яких-небудь соціальних катаклізмів викликає так звані «демографічні хвилі» на віковій структурі (піраміді), що повторюються з інтервалом у 20–30 років (коли ті, хто народилися в період однієї хвилі – спаду або підйому – стають батьками і їх діти створюють собою нові хвилі, які поступово затухають на протязі майже 100 років).

Зв'язок вікової структури з режимом відтворення населення. Вікова структура грає активну роль не тільки в демографічних, але у всіх соціальних процесах. Як вже мовилося, вікова структура тісно взаємодіє з

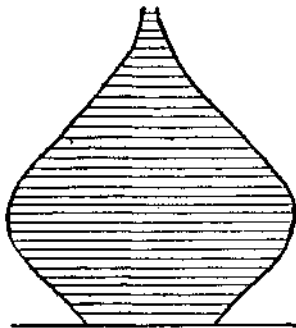
характеристиками відтворення населення. Розрізняють три типи такої взаємодії (див. рис.1):



Примітивний тип(молоде населення)



Стаціонарний тип (старіюче населення)



Регресивний тип(вимираюче населення)

Рисунок 1 – Типи вікової структури, відповідні режиму відтворення населення

1. Тип відтворення населення, що характеризується високою народжуваністю і смертністю. Вікова піраміда такого населення має широкую

підставу (яке утворює висока частка дітей в населенні) і вузький шпилеподібний верх (мала частка тих, що доживають до похилого віку). Бічні сторони такої піраміди мають вид увігнутих парабол. Такий тип відтворення населення можна назвати «**примітивним**» (по багатьом параметрам, і не тільки демографічним, таке найменування йому цілком підходить).

2. Промисловий і соціальний розвиток суспільства має серед своїх результатів також і зниження рівнів смертності і народжуваності. Зростання чисельності населення сповільнюється і врешті-решт припиняється. Вікова структура приймає форму дзвону. Такий тип можна назвати нерухомим, або стаціонарним.

3. Подальший розвиток за певних умов призводить до стану, коли зниження смертності сповільнюється або припиняється (смертність, на жаль, не може скорочуватися нескінченно), тоді як зниження народжуваності продовжується. Починається депопуляція, вимирання населення.

Першим досліджував це явище і розробив типологію структури населення шведський демограф Густав Зундберг (1847—1918). Він проаналізував розвиток населення Швеції за 150 років (1750—1900) (демографічний перехід у Швеції почався значно раніше, ніж в Україні). Г.Зундберг залежно від частки дітей, батьків і прабабків виділив три основні типи вікової структури населення: прогресивний, стаціонарний і регресивний.

Зміст терміна «*прогресивна структура*» не треба розуміти як «передова». Це означає динамічну структуру населення, що швидко збільшується, оновлюється через високу народжуваність і смертність, із великою часткою дітей і невеликою — літніх людей. *Стаціонарний* тип статеві-вікової структури передбачає, що у віковій структурі урівноважується частки дітей і прабабків. При *регресивному* типі структури

прабатьки помітно перевищують дітей. Покоління в такому населенні змінюються повільно.

Еволюція статеві-вікової структури під час демографічного переходу від традиційного до сучасного типу відтворення населення є закономірністю демографічної революції, що підтверджується статистично.

4. Демографічне старіння населення. Загальною тенденцією зміни вікової структури населення всіх країн у міру зниження народжуваності і зростання середньої тривалості життя є неухильне зростання у віковій структурі частки населення старших років. Цей процес отримав назву **демографічного старіння населення** (точніше, його вікової структури).

Старіння населення — процес, що відбувається в сучасному світі, результатом якого є розвиток демографічної старості. Це нове явище. Першим на нього звернув увагу Г. Зундберг, що знайшло відображення в його типології статеві-вікових структур. Проте лише у другій половині ХХ ст. старіння стало всесвітнім явищем.

Під *старінням населення*, або *демографічним старішанням*, розуміють збільшення частки літніх і старих людей в усьому населенні. Старіння населення є результатом тривалих демографічних змін, зрушень у характері відтворення населення, у народжуваності і смертності та їхньому співвідношенні, а також, частково, міграції.

Розрізняють два типи старіння населення:

- Старіння *знизу*, що є результатом зниження народжуваності.
- Старіння *зверху*, що є результатом збільшення середньої тривалості майбутнього життя, зменшення смертності в старшому віці за умови низької народжуваності.

Слова „знизу» і „зверху» вжиті тут у зв'язку з особливим графічним способом зображення вікової структури населення. Зниження народжуваності приводить до звуження основи піраміди, а зниження смертності в старшому віці — до розширення її вершини.

Можна вважати, що в розвинених країнах уже настав етап демографічної старості, хоча і в цих країнах процес ще не завершився. У більшості союзних республік, що входили до складу колишнього СРСР, він розпочався в 70-х роках минулого століття. Повільніше цей процес відбувався в середньоазіатських республіках.

Процес старіння проходить нерівномірно в часі через нерівномірність економічного і культурного розвитку країн.

Унаслідок старіння населення змінюються найважливіші показники його відтворення.

Збільшення частки людей старших вікових груп у суспільстві є важливим структурним фактором, який впливає на зниження загальних коефіцієнтів народжуваності та підвищення загального коефіцієнта смертності, уповільнюючи природний приріст населення.

Збільшення частки старих людей у населенні спричинило появу нових серйозних завдань щодо соціального забезпечення цієї частини населення, розвитку галузі медицини, спрямованої на лікування літніх людей, — геріатрії, організації їх лікування, організації використання праці людей старших вікових груп, їхнього досвіду і знань, створення гідних умов життя.

Основною причиною старіння населення є зниження народжуваності, що автоматично зменшує частку дітей у населенні і збільшує частку людей старших вікових груп. Зниження смертності — закономірність, притаманна періодові демографічного переходу, — впливає на процес старіння досить

суперечливо. Зниження смертності відбувається насамперед в молодих групах населення, що сприяє збереженню дітей і молодих людей, «омолоджує» населення, навіть частково компенсує зниження народжуваності. Зниження смертності людей старшого віку зумовлює подовження тривалості життя, старіння населення.

Для оцінки ступеня демографічної старості населення існує такий показник – питома вага населення у віці 60 років і старше (по критеріях ООН – 65 років і старше) у всьому населенні.

В останній час статеві-вікова структура населення України змінювалась під впливом двох груп соціально-економічних факторів. Перша — пов'язана з дією світових історичних процесів, з демографічним переходом до сучасного типу відтворення населення. Тривають такі процеси, як старіння населення, зростання віку балансування чисельності чоловіків і жінок та ін.

Проте є друга група факторів, сподіваємося, тимчасових, що призвели до жорстоких ударів по статеві-віковій структурі населення України. Вони пов'язані з системною кризою, спричиненою жорсткими умовами переходу від централізованої планової економіки до ринкової. Демографічна криза пов'язана з соціально-економічною системою як її найважливіший вияв.

Передусім розглянемо **співвідношення чоловіків і жінок** у населенні України. Співвідношення кількості чоловіків і жінок трохи поліпшилося порівняно з повоєнним періодом, але вже десятиліття, як воно не змінюється. За даними перепису 1959 р., на 1000 жінок в Україні припадало 797 чоловіків, перепису 1989 р. — 857. За оцінкою Держкомстату України, у 2000 р. цей показник становив 860 чол. Зміни на краще зовсім незначні. Повільність досягнення рівноваги чоловіків і жінок особливо помітне, якщо порівняти цей показник в Україні з іншими країнами,

передусім з тими, які також мали величезні втрати чоловіків під час Другої світової війни, але тепер частки чоловіків і жінок майже однакові. В Україні нестача чоловіків нині становить 131 у розрахунку на 1000 жінок, у Німеччині цей показник дорівнює 51, Польщі — 54, Росії — 117, Швеції — 24.

Дисбаланс статей однозначно негативно впливає на сімейну структуру суспільства, спричинює масове безбатьківство дітей, самотність жінок, нестійкість шлюбів тощо. Українське суспільство конче потребує спеціальної програми збереження життя чоловіків.

Наступна проблема, яку треба проаналізувати, — це перебіг процесу старіння населення України наприкінці ХХ ст.

За термінологією Г. Зундберга, статево-вікова структура населення України є *регресивною*. Частка прабатьків і навіть частка людей, старших за 60 років, переважає частку дітей.

Зазначимо певні відмінності у стані міського і сільського населення. Останнє за демографічною шкалою є надзвичайно старим. Серед сільських жінок майже третина — старші за 60 років.

Серед жінок значно вищий процент довгожителів. Здебільшого це самотні, немічні і бідні жінки, які потребують постійної соціальної допомоги.

Щодо старіння населення Україна, звичайно, не є винятком серед країн світу. Проте є принципова відмінність. Відомо, що старіння зумовлене двома основними факторами: зниженням народжуваності внаслідок демографічного переходу населення світу від моделі багатодітної сім'ї до моделі малодітної сім'ї і збільшенням середньої тривалості очікуваного життя при народженні. З 1950 р. вона збільшилась у світі в середньому на 20 років — від 46 до 67 років. Нині вік кожного десятого жителя Землі перевищує 60 років. Кількість таких людей становить 629 млн чол.

До 2050 р., за прогнозами демографів ООН, їх чисельність збільшиться втричі. Отже, темпи старіння населення світу значно випереджають темпи зростання його чисельності. Настав час так званого *daddy boom*. Подовження життя людини є безперечним досягненням людства. Процес старіння населення швидко охоплює і країни, що розвиваються.

6. Шлюбний стан людини – це його положення по відношенню до інституту шлюбу відповідно до законів і звичаїв країни. Шлюбна структура населення – це розподіл населення по шлюбному стану, зазвичай у поєднанні зі статтю і віком

Ця структура відображає розподіл населення по його положенню у відношенні до інституту шлюбу і сім'ї.

Сім'я в демографії визначається як *група людей, об'єднаних узами кровної спорідненості, шлюбу або всиновлення, сумісним мешканням і бюджетом.*

Сім'я – один з основних соціальних інститутів в суспільстві і основний демографічний осередок. Вона виконує безліч соціальних функцій, з них до демографічних відносяться:

- 1) народження і виходжування дітей;
- 2) створення умов, що сприяють поліпшенню здоров'я і тривалості життя членів сім'ї;
- 3) забезпечення власної стабільності (це важлива функція, оскільки стабільність інституту сім'ї і стабільність суспільства багато в чому взаємообумовлені). Без великого перебільшення можна сказати, що відтворення населення майже цілком відбувається в сім'ї.

Сім'ї в демографії групуються за розміром, шлюбним станом, за структурою і типом.

Середній розмір сім'ї для деякої групи населення визначається шляхом ділення чисельності людей, що проживають спільно з сім'єю, на число сімей.

По шлюбному стану розрізняються сім'ї **повні і неповні**, залежно від наявності у складі сім'ї подружньої пари. **Повна сім'я** має в своєму складі хоч би одну подружню пару, відповідно **неповна сім'я** не має в своєму складі жодної подружньої пари (мати або батько з дітьми, сім'ї, що складаються з братів, сестер, інших родичів).

По своїй структурі розрізняються сім'ї **прості і складні**. **Проста** (або нуклеарна) сім'я складається з однієї шлюбної пари з дітьми або без дітей, без інших родичів або одного з батьків з дітьми (дитиною). **Складна** сім'я може складатися з самих різних комбінацій двох або декількох подружніх пар і родичів.

Чинники зміни середнього розміру і структури сім'ї:

1. Тенденції рівня шлюбності і народжуваності. Чим більше шлюбів, чим вище рівень шлюбності, тим більше сімей і вище частка людей в населенні, що проживають в сім'ях. Оскільки більшість дітей народжуються в сім'ї, то чим більше сімей (і додамо: чим вони міцніші), тим за інших сприятливих умов сім'ї мають більше дітей і, відповідно, тим більше самі сім'ї.

2. Тенденції рівня смертності, особливо дитячої. Чим нижче смертність дорослих, тим нижче рівень овдовлення, тим більше тривалість життя в шлюбі, і, за бажання подружжя мати дітей, їх (тобто дітей) буде більше і, відповідно, буде більший розмір сім'ї.

3. Зміна традицій сімейному життю (жити простими або складними сім'ями). Розвиток суспільств після промислової революції йде у напрямі поступової ліквідації посередницької функції сім'ї, яку вона виконувала

тисячі років і яка поступово переходить від сім'ї до держави і інших соціальних інститутів. Тому поступово життя в сім'ї втрачає свою привабливість і люди, особливо молодь, більше не хочуть платити своєю свободою за той захист від зовнішнього світу, який давала сім'я своїм членам протягом багатьох століть і тисячоліть. Тому саме молодь, ледве одружившись і створивши свою сім'ю, поспішає відокремитися від батьків, звільнитися від підпорядкування ним. В результаті сімей стає все більше, але розміри їх зменшуються, а структура спрощується.

4. Житлова забезпеченість. Цей чинник діє найбільш суперечливо зі всіх. Не треба заглиблюватися в науку, щоб розуміти, що для створення сім'ї і народження дітей потрібно мати житло, і бажано хороше і містке. І чим більше дітей, чим більше сім'я, тим, цілком очевидно, великих розмірів потрібне житло (про решту зручностей житла зараз говорити не будемо, хоча ясно, що вони теж необхідні).

Парадокс же полягає в тому, що для того, щоб розвестися і покинути сім'ю, теж потрібне житло, кудись треба переїхати. І таким чином житлова недостатність, з одного боку стримує зростання шлюбності і народжуваності, а з іншого – утримує від розлучень.

Тема 4. «Шлюбність та розлучуваність в демографії»

1. Шлюб і його форми.
2. Демографічне поняття "шлюбність".
3. Показники шлюбності.
4. Розлучуваність в демографії.
5. Тенденції шлюбності й розлучуваності в Україні.

Подружній шлюб – форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їх права й обов'язки по відношенню один до одного та до їхніх дітей.

Першою формою відносин між статями вважається **груповий шлюб**, характерний для ранньої стадії первісного суспільства. Груповий шлюб був відношенням між родами. Усякі полові відносини усередині роду були заборонені. Груповий шлюб був, очевидно, дислокальним, тобто чоловік і дружина не жили разом і не належали до одному господарсько-побутового колективу. Надалі груповий шлюб між членами різних статей звузився до осіб, що належать до одного покоління, і потім змінився **парним шлюбом**. Спочатку подружжя, імовірно, жили окремо, потім у розвитку парного шлюбу чоловік став переходити в рід дружини (**матрілокальний шлюб**), а пізніше – дружина в рід чоловіка (**патрілокальний шлюб**). Парний шлюб на цьому етапі ще зберігає пережитки групового шлюбу.

Перехід до землеробства й скотарства сприяв розпаду родового ладу, підвищенню господарської ролі чоловіка. Парний шлюб зміцнюється й дає початок **шлюбу моногамному** – шлюбному союзу одного чоловіка тільки з однієї жінкою. Шлюби, як правило, стають монолокальними – подружжя входило до складу однієї родини й одного господарства.

У ході історичного розвитку основною формою шлюбу стає моногамія. У деяких народів вона існує паралельно з **полігамією** – шлюбним союзом більш ніж двоє партнерів, у т.ч. **полігінія** – багатоженство, **поліандрія** – шлюб однієї жінки з кількома чоловіками. Однак згодом поширення полігамної форми шлюбу поступово скорочується.

Розвиток індустріального суспільства, що супроводжується урбанізацією, ростом освіти, втягуванням жінки в суспільне виробництво,

приводить до нової зміни шлюбу. Процедура укладання шлюбу спрощується.

Церковний шлюб замінюється **цивільним шлюбом**.

Росте число чоловіків і жінок, що не вступають у шлюб, збільшується число дошлюбних зв'язків. Ріст загальної й фахової освіти підвищує шлюбний вік.

Шлюбний вік – вік, починаючи з якого закон або звичаї допускають одруження.

У більшості країн шлюбний вік встановлюється законодавством з урахуванням віку статевої зрілості, а також психологічної й соціальної зрілості осіб, що вступають у шлюб, а також з урахуванням існуючих традицій, звичаїв і інших умов країни.

Таблиця 1.

Шлюбний вік по деяким країнам світу

Частина світу	Країна
Азія	Індія (18, 21), Китай (20, 22), Японія (16, 18)
Північна Америка	Канада (12, 16; 14, 16), США (13, 17; 14, 18)
Африка	Єгипет (16, 18), Нігерія (9-16, 9-16)Туніс (17, 20)
Європа	Австрія (16, 18), Великобританія (16, 16), Іспанія (12, 14), Франція (15, 18), Швеція (18, 18), Росія (18,18)
Океанія	Австралія (16, 18), Нова Зеландія (16,16)

Примітка: подвійні пари чисел означають відмінності по штатах, релігійних або етнічним групам.

2. Демографічне поняття "шлюбності"

Шлюбність – соціально-демографічний процес утворення шлюбних пар у населенні.

Шлюбність обумовлюється й регулюється соціально-культурними нормами, має юридичні, соціальні, економічні й інші аспекти.

Демографічне значення шлюбності – у її тісному зв'язку з природнім відтворенням населення. Шлюбність виступає як найважливіший фактор народжуваності. Шлюбність (у комбінації із процесами розлучуваності й овдовіння) визначає відтворення шлюбної структури населення, яка залежить від ситуації на "шлюбному ринку", формування шлюбного кола, наявності шлюбного вибору.

"Шлюбний ринок" – система співвідношень чисельності різних груп шлюбоздатного населення. Ситуація на "шлюбному ринку" залежить від числа потенційних шлюбних партнерів у населенні даної території, його статевовікової структури.

Шлюбне коло – сукупність можливих шлюбних партнерів. Шлюбне коло визначається системою законодавчих і морально-етичних норм суспільства, а також соціально-економічним положенням партнерів, особливостями їх особистісних якостей.

Шлюбний вибір – вибір шлюбного партнера в рамках даного шлюбного кола. На шлюбний вибір впливають соціальні, економічні, культурні, психологічні й антропологічні критерії, при цьому значення кожного з них змінюється в часі.

3. Показники шлюбності.

Шлюбність характеризується системою абсолютних і відносних показників, що включають дві групи:

- показники одруження;
- показники стану в шлюбі.

Показники шлюбного стану характеризують шлюбну структуру, і були розглянуто в попередній темі.

Основними показниками одруження є наступні:

- **загальне число шлюбів за рік** – характеризує абсолютні масштаби шлюбності;

- **приватне число шлюбів** – характеризує число шлюбів по черговості, території, місяцях року й т.п.;

- **загальний коефіцієнт шлюбності** – відношення загального числа шлюбів за досліджуваний період (звичайно за рік) до середньої (середньорічний) чисельності населення, у промилле;

$$b = \frac{B}{T \cdot S} \cdot 1000, \quad \text{де:}$$

B – кількість укладених шлюбів.

- **спеціальний коефіцієнт шлюбності** – відношення загального числа шлюбів у досліджуваному періоді (звичайно за рік) до середньої (середньорічний) чисельності населення в шлюбному віці (старше 15 років), у промилле;

$$k = \frac{B}{T \cdot P_{16+}}, \quad \text{де:}$$

P_{16+} – чисельність населення шлюбного віку.

- **статевовікові (вікові) коефіцієнти шлюбності** – відношення числа шлюбів, укладених у певному віці в досліджуваному періоді (звичайно

за рік), до середньої (середньорічної) чисельності населення цієї вікової групи (розраховуються окремо для чоловіків і для жінок), у промілле.

Інформація про зареєстровані шлюби береться з поточної статистики (у РАГСax). За даними переписів скоріше можна судити про фактичні шлюби (незалежно від їхньої реєстрації).

Абсолютні показники шлюбності не можуть характеризувати інтенсивність цього процесу, і в демографічному аналізі використовуються, головним чином, для розрахунків відносних показників (коефіцієнтів шлюбності). Також абсолютні показники шлюбності використовують для зіставлення з ними числа розлучень.

Загальний коефіцієнт шлюбності тільки приблизно відбиває рівень цього процесу, тому що обчислюється стосовно всього населення. Але в шлюб вступають люди шлюбного віку, що й ураховує спеціальний коефіцієнт шлюбності. Статевовікові (вікові) коефіцієнти шлюбності відбивають рівень шлюбності в конкретній статевовіковій групі.

Коефіцієнт остаточної безшлюбності – частка тих, хто не вступав у шлюб до 50 років.

З метою більш глибокого дослідження можна додатково визначити ***показники, що характеризують вікові параметри шлюбності***, які розраховуються окремо для чоловіків і для жінок:

- середній вік одруження;
- модальний вік одруження;
- медіанний вік одруження;
- питома вага шлюбів, укладених у віці до 20 років – характеризує схильність населення до ранніх шлюбів;
- питома вага шлюбів, укладених у віці старше 50 років – характеризує схильність населення до пізніх шлюбів.

Шлюбну кон'юнктуру суспільства характеризує *коефіцієнт шлюбної ситуації*, який показує співвідношення неодружених чоловіків і незаміжніх жінок.

4. Розлучуваність в демографії.

Розлучуваність у демографії – процес розпаду подружніх пар у покоління внаслідок розірвання шлюбу (розлучення).

Демографія розглядає розлучуваність як фактор формування шлюбної й сімейної структури населення, фактор впливу на природне відтворення.

До *основних показників розлучуваності* належать:

- *загальне число розлучень* – характеризує абсолютні масштаби процесу розлучуваності;

- *приватне число розлучень* – характеризує число розлучень по черговості, по території й т.п.;

- *загальний коефіцієнт розлучуваності* – відношення числа розлучень у досліджуваному періоді (звичайно за рік) до середньої (середньорічний) чисельності населення, у промілле;

- *спеціальний коефіцієнт розлучуваності* – відношення числа розлучень у досліджуваному періоді (звичайно за рік) до середньої (середньорічний) чисельності населення, одруженого, у промілле;

- *статевовікові (вікові) коефіцієнти розлучуваності* – відношення числа розлучень, вироблених у певному віці в досліджуваному періоді (звичайно за рік), до середньої (середньорічної) чисельності населення цієї шлюбної вікової групи (розраховується окремо для чоловіків і для жінок), у промілле.

З метою більш глибокого аналізу розлучуваності використовують наступні показники розлучуваності:

- частка шлюбів, що закінчуються розлученнями;
- число розлучень на 1000 шлюбів, укладених у тому ж році.

Один з показників розлучуваності – *імовірність розлучення*, яке розраховується залежно від *тривалості шлюбу*: чим триваліший шлюб, тим імовірність розлучення менше.

Розлучуваність являє собою складний соціальний процес, соціально-демографічні причини якого із часом трохи видозмінюються, і постійно уточнюються аналітиками.

Результати емпіричних досліджень дозволяють із достатньою вірогідністю визначити ряд факторів, що корелюють зі стабільністю шлюбу й, відповідно, з розлучуваністю. Усі фактори, що впливають на стабільність шлюбу, можна розділити на 2 групи: дошлюбні й шлюбні фактори.

Таблиця 2

Дошлюбні фактори, що впливають на стабільність шлюбу

<i>Фактори, що <u>прямо</u> корелюють зі стабільністю шлюбу</i>	<i>Фактори, що <u>зворотньо</u> корелюють зі стабільністю шлюбу</i>
1. Вища освіта чоловіка	1. Ранній (пізній) вік одруження й чоловіків, і жінок
2. Однаковий соціальний стан подружжя	2. Перевищення віку дружини над віком чоловіка

3. Успішне сімейне життя батьків	3. Більш високий рівень освіти дружини
4. Взаємне позитивне перше враження один про одного	4. Різний соціальний стан подружжя
5. Період залицяння 1,0 – 1.5	5. Виховання в неповній родині
6. Знайомство в ситуації робота-навчання	6. Нестійкість відносин у період знайомства
7. Ініціатива про укладання шлюбу з боку чоловіка	7. Негативне відношення батьків до шлюбу
8. Супровід реєстрації шлюбу весільним святкуванням	8. Відмінність у національності подружжя

Таблиця 3

Шлюбні фактори, що впливають на стабільність шлюбу

<i>Фактори, що <u>прямо</u></i> <i>корелюють зі стабільністю шлюбу</i>	<i>Фактори, що <u>зворотньо</u></i> <i>корелюють зі стабільністю шлюбу</i>
1. Високі репродуктивні установки в родині	1. Розбіжність репродуктивних установок у родині
2. Наявність у родині глави	2. Вживання алкоголю чоловіком
3. Спільне прийняття основних рішень у родині	3. Відсутність довіри й підтримки в шлюбі
4. Рівноправний розподіл господарсько-побутових обов'язків по догляду за дітьми	4. Розбіжність установок подружжя на розподіл господарсько-побутових обов'язків
5. Подібність сімейних цінностей	5. Відсутність адаптивної поведінки
6. Низька конфліктність	6. Обмеженість спілкування, інтересів
7. Спільне проведення подружжям вільного часу	7. Незадовільність сексуальними відносинами
8. Висока повага й емоційне прийняття подружжям один одного	8. Розбіжність установок подружжя на професійну роботу дружини (чоловіка)

5. Тенденції шлюбності й розлучуваності в Україні.

Функція відтворення населення належить родині, тому стан інституту сім'ї безпосередньо впливає на розвиток демографічних процесів.

Основні тенденції шлюбності й розлучуваності є в той же час і основними тенденціями формування й функціонування родини:

- зменшення числа шлюбів;
- збільшення числа розлучень;
- зниження реєструємої шлюбності;
- збільшення офіційно незареєстрованих шлюбів і шлюбів, у яких подружжя не проживало спільно;
- збільшення числа неповних родин;
- збільшення середнього віку одруження.

Ці тенденції розглядаються демографами подвійно:

- як результат еволюційного розвитку інституту сім'ї (криза традиційних цінностей і формування нового типу сімейних відносин);
- як результат кризи інституту сім'ї внаслідок економічної й демографічної кризи.

На початку 90-х років спостерігалось значне зниження показників шлюбності, що змінилося незначною тенденцією до росту в 1999-2002 роках. При цьому ріст шлюбності багато в чому був обумовлений збільшенням зареєстрованих шлюбів серед осіб більш зрілого віку.

Показники розлучуваності демонструють зворотну тенденцію. При цьому більш третини розлучень припадає на молоді подружні пари, що прожили в шлюбі менш п'яти років. Останнім часом у країні щорічно

розривається приблизно 800 тис. шлюбів, у результаті чого близько 400 тис. неповнолітніх дітей залишаються в неповній родині.

Зниження коефіцієнтів шлюбності на сучасному етапі зв'язане, у тому числі, і зі співвідношенням статей по країні в цілому. Для нашої країни характерне перевищення чисельності жінок. Результати перепису 2001 року показали, що в порівнянні з переписом 1989 року це співвідношення підсилювалося. Число жінок перевищує число чоловіків, починаючи з 27-літнього віку у всіх вікових групах населення столиці. Звідси виникають проблеми шлюбності, розлучуваності, а також – трудових ресурсів.

Реєстрація шлюбів має яскраво виражений сезонний характер – найменше шлюбів укладається в травні, найбільше – у серпні. Реєстрація розлучень менше зазнає впливу від сезонного, але все-таки їх число, як правило, зростає в перші місяці року.

Тема № 5. Демографічний аналіз руху населення.

1. *Поняття і показники народжуваності.*
2. *Смертність як демографічна категорія.*

1. Народжуваність в демографії – це *частота народжень в певному соціальному середовищі*. Народжуваність і число народжень – зовсім не одне і те ж, оскільки народжуваність – поняття, що виражає інтенсивність, число народжень – поняття екстенсивне.

Існує декілька показників рівня народжуваності.

Спеціальний коефіцієнт народжуваності. Він є відношенням числа тих, що народилися живими (зазвичай за календарний рік) до середньої (середньорічної) чисельності жінок у віці від 15 до 49 років.

Формула розрахунку спеціального коефіцієнта народжуваності
виглядає так:

$$F_{15-49} = \frac{N}{\bar{W}_{15-49}} \times 1000,$$

де F_{15-49} – спеціальний коефіцієнт народжуваності;

N – число тих, що народилися;

\bar{W}_{15-49} – середньорічна чисельність жінок у віці 15–49 років.

Вікові коефіцієнти народжуваності. Вони розраховуються таким чином:

$$F_x = \frac{N_x}{\bar{W}_x} \times 1000,$$

де: F_x – віковий коефіцієнт народжуваності;

N_x – число тих, що народилися у жінок у віці « x »;

\bar{W}_x – чисельність жінок у віці « x ».

Віковим коефіцієнтом є відношення річного числа тих, що народилися у матерів віку « x » до чисельності всіх жінок цього віку. Якщо ігнорувати багатоплідні пологи (які складають невеликий відсоток в загальному числі пологів), то можна розглядати коефіцієнт народжуваності як частку жінок, що народили в даному році дитину, в загальній чисельності жінок відповідного віку.

Народжуваність і плодючість. До недавніх пір в нашій демографії підтримувалася традиція, що дісталася нам від російської статистики XIX ст.,

по якій лише один з коефіцієнтів народжуваності так і називався – «коефіцієнт народжуваності», а решта всіх коефіцієнтів **народжуваності** називалася коефіцієнтами **плодючості**. Справедливості ради треба сказати, що в статистиці минулого століття взагалі використовувалися тільки два показники народжуваності, один з яких називався коефіцієнтом **загальної народжуваності**, або **плодючості населення**, і який зберігся під ім'ям загального коефіцієнта народжуваності, а другий називався показником **специфічної народжуваності** або **плодючості жінок**.

Плодючість – це біологічна здатність жінки, чоловіка, шлюбної пари до зачаття і народження певного числа дітей.

Вимірюється числом потенційно можливих живонароджень у жінки, яке залежить від генетичних якостей і стану здоров'я подружжя, а також від поєднання їх фізіологічних властивостей в шлюбі (іноді у здорового подружжя вагітність не настає унаслідок їх біологічної несумісності).

Плодючість виникає дуже рано (у жінок в 12–13 років, у чоловіків в 14–15 років), тоді як вік досягнення економічної зрілості, необхідної для створення власної сім'ї, відсовується по мірі збільшення термінів шкільної і професійної освіти. Такий розрив в термінах статевого і соціального дозрівання створює безліч проблем (дошлюбні статеві контакти підлітків, проблеми передчасних вагітностей, пологів і контрацепції і тому подібне) не тільки медичного, але і морального, соціально-психологічного і культурного характеру.

Народжуваність – фактична реалізація плодючості залежно від безлічі умов (з яких наявність плодючості – перша) економічної, культурної, психологічної і іншої властивості.

Графічне зображення вікових коефіцієнтів народжуваності. Крива вікових коефіцієнтів народжуваності зображається в звичайній системі

координат. По осі абсцис відкладаються межі вікових груп – від 15 до 49 років, по осі ординат – шкала вікових коефіцієнтів народжуваності. В середині **вікових** інтервалів на шкалі абсцис відновлюються перпендикуляри, висота яких пропорційна величині відповідних вікових коефіцієнтів народжуваності, і кінці цих перпендикулярів з'єднуються між собою. Отримана лінія (плавна у разі використання однорічних вікових коефіцієнтів, ламана – у разі п'ятирічних коефіцієнтів) і відобразить форму кривої (умовно називатимемо «кривою» і ламану лінію) вікових коефіцієнтів народжуваності.

Ступінь угнутості кривої вікових коефіцієнтів народжуваності наочно відображає ступінь активності внутрішньосімейного контролю народжуваності.

Шлюбна і позашлюбна народжуваність.

Наступним просуванням до якнайкращих показників народжуваності є облік в коефіцієнтах шлюбного стану жінок. Діти в основному народжуються в шлюбі. Шлюбний стан є найважливішим чинником рівня народжуваності. Отже, спеціальний і вікові коефіцієнти шлюбної і позашлюбної народжуваності дають краще уявлення про стан і динаміку народжуваності, чим звичайні коефіцієнти, не диференційовані по шлюбному стану жінок. Формули розрахунку коефіцієнтів шлюбної і позашлюбної народжуваності виглядають таким чином:

Спеціальний коефіцієнт шлюбної народжуваності:

$${}^m F_x = \frac{{}^m N_x}{{}^m \bar{W}_x} \times 1000,$$

де: ${}^m F_x$ – спеціальний коефіцієнт шлюбної народжуваності;

${}^m N_x$ – число тих, що народилися у заміжніх жінок у віці «x»;

${}^m \bar{W}_x$ – загальне число заміжніх жінок у віці «x».

Віковий коефіцієнт шлюбної народжуваності:

$${}^m F_x = \frac{{}^m N_x}{{}^m \bar{W}_x} \times 1000,$$

де: ${}^m F_x$ – віковий коефіцієнт шлюбної народжуваності;

${}^m N_x$ – число тих, що народилися у заміжніх жінок у віці «х»;

${}^m \bar{W}_x$ – чисельність заміжніх жінок у віці «х».

Коефіцієнти шлюбної народжуваності розраховуються в нашій країні в основному лише за даними вибіркового обстеження. Офіційна статистика їх не розраховує і не публікує. Це пов'язано з двома проблемами. Перша – показники шлюбної народжуваності повинні обов'язково диференціюватися за віком вступу до шлюбу і тривалості шлюбу. Проте необхідних для подібних розрахунків даних немає в реєстрах поточного обліку народжень.

Друга проблема – невідповідність чисельника і знаменника дроби при розрахунку показників шлюбної народжуваності. У чисельнику приводиться число тих, що народилися в **зареєстрованому** шлюбі, тоді як в знаменнику – число заміжніх жінок за даними перепису населення, тобто у **фактичному** шлюбі. Показники позашлюбної народжуваності розраховуються абсолютно аналогічно показникам шлюбної народжуваності. Потрібно тільки у вищенаведених формулах спеціального і вікового коефіцієнтів шлюбної народжуваності замінити лівий верхній індекс «*m*» (від англ. «marriage») на «*n*» («nonmarriage»).

Сумарний коефіцієнт народжуваності

Сумарний коефіцієнт народжуваності обчислюється шляхом підсумовування вікових коефіцієнтів народжуваності з множенням їх на довжину кожного вікового інтервалу в цілих роках (при однорічних коефіцієнтах множник рівний 1, при п'ятирічних – 5, і т. д.). Сума у результаті **ділиться** на 1000, тобто показник виражається з розрахунку на одну жінку в середньому. Формула розрахунку така:

$$СКН = n \sum_{15}^{49} F_x \times 0,001,$$

де $СКН$ – сумарний коефіцієнт народжуваності;

F_x – вікові коефіцієнти;

n – довжина вікового інтервалу (при однаковій довжині інтервалу, його можна винести за знак суми, тобто спочатку скласти коефіцієнти, а потім один раз помножити суму коефіцієнтів на довжину вікового інтервалу. Якщо ж інтервали різні по довжині (рідко, але буває), то доведеться кожен коефіцієнт множити окремо на відповідну йому довжину вікового інтервалу.

Сумарний коефіцієнт народжуваності показує, скільки дітей народжує в середньому одна жінка за все своє життя з 15 до 49 років за умови, що на всьому протязі репродуктивного періоду життя даного покоління вікові коефіцієнти народжуваності в кожній віковій групі залишаються незмінними на рівні розрахункового періоду.

Розглянемо приклад розрахунку сумарного коефіцієнта народжуваності (див. таблицю 4.1).

Таблиця 4.1 – Вікові і сумарний коефіцієнти народжуваності у Україні в 1995 р.

Коефіцієнти народжуваності у вказаних вікових групах %							Сумарний коефіцієнт народжуваності, СКН
15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
45,6	113,5	67,2	29,7	10,7	2,2	0,1	1,345

Власне кажучи, в таблиці 4.1 представлені початкові дані для розрахунку (вікові коефіцієнти народжуваності) і результат розрахунку (сумарний коефіцієнт). Сам розрахунок полягає в арифметичній дії

підсумовування коефіцієнтів, множення суми коефіцієнтів на 5 (довжину вікового інтервалу) і ділення її ж на 1000. Очевидно, ці прості дії демонстрації не потребують.

Отриманий в таблиці 4.1 сумарний коефіцієнт народжуваності, рівний 1,345 інтерпретується таким чином. При збереженні вікових коефіцієнтів народжуваності 1995 р., протягом невизначеного довгого часу одна жінка в середньому з умовного покоління жінок, що прожили весь репродуктивний період свого життя в 1995 р. народила 1,345 дитину.

Сумарний коефіцієнт є якнайкращим показником народжуваності. Він володіє наступними достоїнствами:

1. Його величина не залежить (або майже не залежить) від особливостей вікової структури населення і жіночого репродуктивного контингенту;

2. Цей показник одним числом дозволяє оцінити стан рівня народжуваності з позицій забезпечення нею відтворення населення. Для такої оцінки достатньо лише пам'ятати критичне, порогове значення сумарного коефіцієнта народжуваності, відповідне рівню простого відтворення населення.

В умовах найнижчої смертності (скажімо, японською) просте відтворення населення забезпечується рівнем народжуваності з сумарним коефіцієнтом народжуваності, рівним 2,08 дитини (можна округляти до 2,1, але не до цілого числа). У нас в Україні не найнижча смертність, але і у нас критичне значення сумарного коефіцієнта народжуваності рівне 2,12 (тобто мало відрізняється від японського рівня).

Тоді, наприклад, розділивши фактичний сумарний коефіцієнт народжуваності, зокрема 1,23 (для України в 1997 р.), на його критичне значення 2,12, без яких-небудь інших, іноді досить складних і трудомістких

обчислень, дізнаємося, що сучасний рівень народжуваності в нашій країні забезпечує відтворення населення (або інакше – заміщення покоління) лише на 58,0%, тобто небагато чим більш ніж наполовину. І коли вікова структура нашого населення прийде в повну відповідність з сучасними рівнями народжуваності і смертності, кожне наступне покоління буде майже наполовину чисельно менше попереднього.

Звичайно, і цей якнайкращий показник народжуваності, яким є сумарний коефіцієнт, не може обійтися без недоліків. До них відносяться:

1. Залежність величини коефіцієнта від рівня і змін шлюбності. При підвищенні або скороченні рівня шлюбності сумарний коефіцієнт відповідно підвищується або скорочується, тоді як число дітей в кожній окремій сім'ї залишатиметься незмінним або буде мінятися в протилежну сторону, ніж шлюбність.

2. Величина коефіцієнта залежить також від зміни термінів народження дітей, від розподілу інтервалів між послідовними народженнями впродовж репродуктивного періоду життя жінки. Такий розподіл називається **таймингом народжень** (від *англ.* – *timing of births* – розподіл народжень в репродуктивному періоді) або іноді «календарем народжень».

Критичне значення сумарного коефіцієнта народжуваності, відповідне межі простого заміщення поколінь, 2,08 (а для сучасної України – 2,12), визначається з розрахунку на одну жінку в середньому без відмінності її шлюбного стану. Тобто як би передбачається, що народжують дітей всі жінки репродуктивного віку без виключення. Проте очевидно, що це не так. В основному дітей народжують жінки, що знаходяться в шлюбі, живуть спільно з чоловіком та володіють плодючістю. Тому в соціологічних дослідженнях чинників народжуваності для її оцінки використовується критичне число народжених дітей з розрахунку на шлюбну пару. Розрахунок такого

критичного значення вперше здійснив в 1974 р. видатний радянський і російський демограф Борис Цезаревич Урланіс (1906–1981), а в 1983 р. з корекцією на зміну деяких параметрів розрахунку – інший відомий російський демограф Олександр Борисович Синельников. Алгоритм розрахунку з урахуванням поправок, внесених А.Б. Синельниковим, приводиться нижче.

1. За інших рівних умов, як часто мовиться, число народжених дітей визначається перш за все чисельністю жінок. Оскільки на 100 дівчаток серед новонароджених в середньому доводиться 105 хлопчиків, то для народження 100 дівчаток кожні 100 жінок повинні народити 205 дітей.

2. В умовах сучасної смертності з 100 новонароджених дівчаток доживають до середнього віку матерей при народженні дочок (27 років) 96,8%. Отже, для простого відтворення необхідно, щоб кожні 100 жінок народили $205 : 0,968 = 211,78$, або заокруглено, 212 дітей (це те саме критичне значення сумарного коефіцієнта народжуваності, яке приводилося трохи раніше. От так воно визначається).

3. Далі, потрібно врахувати вплив остаточної первинної безшлюбності жінок (тобто долі жінок, що жодного разу не одружилися до 50 років). За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р., в Україні частка таких жінок склала 3,5%. Деякі фахівці вважають, що переписи населення занижують цей відсоток, оскільки деякі жінки при переписі указують себе такими, що полягають або полягали в шлюбі безпідставно. Але з іншого боку, частина жінок народжують дітей поза шлюбом.

4. Потрібно також врахувати вплив розпаду шлюбів в результаті розлучень і овдовлення на народжуваність, оскільки через цей чинник скорочується тривалість шлюбу. За даними ряду спеціальних досліджень, розлучення і овдовлення, з урахуванням повторного вступу до шлюбу,

знижують рівень народжуваності на 7,5%. З урахуванням цього чинника критичне значення повинне складати: $219,46 : (1 - 0,075 = 0,925) = 237,25$.

5) Нарешті, треба врахувати і вплив безпліддя. Приблизно 5% жінок не можуть з цієї причини народити жодної дитини, такий же відсоток з числа тих, що народили одну дитину не можуть народити 2-ої дитини, стільки ж – третього, і так далі. Якщо прийняти середню оцінку рівня безпліддя 8,0%, то остаточно для простого заміщення 100 жінок вони повинні народити $237,25 : (1 - 0,080 = 0,920) = 257,88$, або 258 дітей. Отже, **тільки для простого відтворення населення необхідно, щоб на один ефективний шлюб (тобто той, що триває весь репродуктивний період життя і що володіє протягом всього цього періоду плодючістю) доводилося в середньому 2,58 або, якщо округляти, – 2,6 дитини.** З розрахунку на одну жінку без змінності шлюбного стану це число рівне 2,1 дитини, в розрахунку ж на один ефективний, або просто шлюб (оскільки про його ефективність, як правило, нічого не відомо) – 2,6 дитини.

Звідси можна бачити, що **тільки для підтримки простого відтворення населення необхідно, щоб сім'ї з трьома і більше дітьми склали більше половини загального числа сімей.** Якщо ж суспільством буде визнана бажаність зростання населення України протягом осяжної перспективи, то частка сімей з трьома і більше дітьми повинна бути ще більшою. Звідси приходимо до висновку, що цільовим орієнтиром для нашої сімейно-демографічної політики повинна бути сім'я з 3–4 дітьми. Саме така сім'я повинна отримати найбільшу економічну і моральну підтримку з боку держави і суспільства. Тим часом, за даними опитів, тільки 12,5% опитаних жінок у віці від 18 до 30 років назвали три або більше дітей як бажане число. Середнє бажане число дітей за даними того ж опиту склало по відповідях тих

же жінок всього 1,783 з розрахунку на одну жінку, набагато нижче необхідних для простого відтворення 2,6.

Динаміка рівня народжуваності в світі. За період, рівний 36 рокам, рівень народжуваності в світі в цілому скоротився, судячи по загальних коефіцієнтах народжуваності, на 37% . Судячи по цих же показниках, зниження народжуваності в економічнорозвиненіших регіонах світу йшло навіть швидше, ніж в тих, що меншрозвинені. Але потрібно пам'ятати про вплив вікової структури на величину загальних коефіцієнтів народжуваності. Неважко здогадатися, що вікова структура населення в менш розвиненій частині світу в середньому молодша, ніж в розвиненіших. І вона декілька завищує показники народжуваності в країнах, що розвиваються.

По рівню народжуваності світ дуже різко розділений на дві частини: у менш розвиненій (у промисловому відношенні) частині народжуваність висока, така, що розглядається урядами багатьох країн як небажано висока. А у всьому економічно розвиненому секторі світу народжуваність не забезпечує навіть простого відтворення населення. І набагато не забезпечує. За грубою оцінкою – на 26%.

Таким чином, при збереженні сучасної народжуваності досить довгий час, кожне наступне покоління убуватиме на 26% приблизно через кожних 27–29 років.

Звертають на себе увагу п'ять католицьких країн: Італія, Нідерланди, Польща, Іспанія і Португалія. Ще відносно недавно, в 1960-і рр., в цих країнах народжуваність була порівняно високою (мабуть, окрім Італії), загальний коефіцієнт перевищував 20%, а сумарний коефіцієнт був близький до 3 дітей. За якихось 30 років в цих країнах з католицькою культурою народжуваність просто-таки звалилася, засвідчивши про серйозні зміни у всьому способі життя, культурі і релігійності населення. У Італії і Іспанії

зараз найнижчий рівень народжуваності в світі, такий же, як і в Росії. Тим часом досягти такого низького рівня неможливо без масового застосування сучасних ефективних протизаплідних засобів, методів і штучних абортів, тобто всіх тих способів обмеження народжуваності, які заборонені католикам церквою. Проте, очевидно, небажання мати дітей виявляється сильнішим за церковні заборони. Релігія відступає перед контрацептивом.

2. Смертність визначається так само, як і народжуваність, – це частота випадків смерті в соціальному середовищі. Вимірюється системою показників, з яких найпростіший – загальний коефіцієнт смертності. Про його недоліки вже мовилося (головний з яких – залежність від статево-вікової структури населення).

1. Вікові коефіцієнти смертності. Показники ці розраховуються роздільно для чоловічої і жіночої статей, є якнайкращими для аналізу стану і тенденцій рівня смертності. Вони розраховуються по однорічних або п'ятирічних вікових групах. Розраховуються вони по формулі:

$$m_x = \frac{M_x}{P_x} \times 1000,$$

де m_x – віковий коефіцієнт смертності;

M_x – число померлих у віці « x » в календарний період (зазвичай за рік);

\bar{P}_x – чисельність населення у віці « x » в середині розрахункового періоду (зазвичай середньорічна).

Виражаються вікові коефіцієнти смертності, як і більшість інших демографічних коефіцієнтів, в промілле (‰).

2. Коефіцієнт дитячої смертності. Цим коефіцієнтом вимірюється рівень смертності дітей у віці до 1 року. Коефіцієнт дитячої смертності виділяється серед інших показників смертності як своєю величиною (вірогідність смерті на першому році життя приблизно така ж, як у людей, що досягли 55 років), так і методами розрахунку і своїм соціальним значенням. Разом з показником середньої очікуваної тривалості життя коефіцієнт дитячої смертності служить важливою характеристикою умов життя і культурного рівня населення.

Використовуються в основному два методи розрахунку коефіцієнта дитячої смертності, залежно від характеру початкових даних і вимог до точності розрахунку.

Якщо є дані про розподіл дітей, померлих у віці до року, по роках свого народження (або, інакше кажучи, по поколіннях), то кожна сукупність померлих дітей у віці 0 років співвідноситься з відповідним нею числом тих, що народилися. Розрахунок виглядає у вигляді наступної формули:

$$m_0^t = \left[\frac{M_0^t}{N^t} + \frac{M_0^{t-1}}{N^{t-1}} \right] \times 1000,$$

де m_0^t – коефіцієнт дитячої смертності в розрахунковому році « t »;

M_0^t і M_0^{t-1} – число дітей, померлих у віці до року з числа тих, що народилися відповідно в розрахунковому році « t » і попередньому році « $t-1$ »;

N^t і N^{t-1} – число тих, що народилися відповідно в розрахунковому році « t » і попередньому році « $t-1$ ».

Для застосування цієї формули необхідні дані про розподіл померлих дітей у віці до року по поколіннях тих, що народилися. Використовується ж вона в тих випадках, коли потрібні особливо точні показники дитячої смертності з великим числом знаків після коми десяткового дробу. Зазвичай ця необхідність виникає при побудові таблиць смертності.

Іноді достатньо буває скористатися методом наближеної оцінки рівня дитячої смертності, заснованому на емпіричній формулі, яку запропонував на початку 1920-х рр. німецький демограф і математик Йоханнес Ратс (1854–1933):

$$m_0^t = \frac{M_0^t}{\frac{1}{2}N^t + \frac{1}{3}N^{t-1}} \times 1000,$$

де всі умовні позначення – ті ж, що і в попередній формулі.

І нарешті, проста формула, звана грубим методом, якій, проте, можна користуватися за певних умов. Він виражається наступною формулою:

$$m_0^t = \frac{M_0^t}{N^t} \times 1000,$$

де всі умовні позначення відомі. Таким чином при цьому методі досить просто розділити число дітей, померлих в розрахунковому році « t » у віці «0» років, на число тих, що народилися в тому ж році.

Середня очікувана тривалість майбутнього життя– це *число років, яке проживе одна людина в середньому з даного покоління тих, що народилися за умови, що на всьому протязі життя цього покоління смертність в кожній віковій групі залишатиметься незмінною на рівні розрахункового періоду.*

3. Рівень середньої очікуваної тривалості життя в Україні і його динаміка. За даними Держкомстату України, середня тривалість життя в країні в 2007 р. склала у чоловіків 60,89 року, у жінок – 72,75 року. Після різкого падіння цього показника в першій половині 90-х рр. – у чоловіків майже на 6,2 роки, у жінок – на 3,1 роки, – в останні два роки тривалість життя почала збільшуватися, і досить швидко. Тільки за три роки, 2005–2007, вона збільшилася на 3,3 роки у чоловіків і на 1,6 роки у жінок. Можливо, це не короткочасне коливання хвилі, а початок нової тенденції, свідоцтво

подолання нашим народом шокового стану і адаптації його до нових економічних і соціальних реалій життя. Але все-таки середня тривалість життя нашого населення залишається низькою в порівнянні з більшістю економічно розвинених країн і навіть ряду тих, що розвиваються (див. таблицю 4.2).

Таблиця 4.2 – Середня очікувана тривалість майбутнього життя населення (для новонароджених) в Україні і окремих країнах світу в 2007 році

Країни	Коефіцієнт дитячої смертності, ‰	Середня тривалість життя e_0		Різниця (років)
		Чоловіки	Жінки	
Росія	17,2	60,89	72,75	11,86
Японія	4,1	76,80	83,16	6,36
Швеція	3,9	76,42	81,89	5,47
Ізраїль	8,3	76,34	80,18	3,84
Франція	5,8	74,44	82,53	8,09
Великобрит	6,0	74,40	79,78	6,68
Німеччина	5,3	73,64	80,16	6,52
Коста-Ріка	13,32	73,41	78,36	4,95
Тайвань	6,7	73,28	79,30	6,02
Куба	8,0	73,17	77,97	4,80
США	6,6	72,25	79,49	6,74
Чилі	10,8	71,69	78,22	6,53
Аргентина	19,7	70,67	78,12	7,45
Південна Корея	8,0	70,01	77,69	7,68
Китай	47,6	68,07	70,64	2,57
В'єтнам	37,2	65,03	69,86	4,83
Індія	65,5	61,68	63,18	1,50
Україна	21,9	59,93	71,91	11,98

4. Показники смертності по причинах смерті. Вивчення структури рівня смертності по причинах смерті – необхідна умова в дослідженні чинників смертності. Причини смерті пов'язані з умовами життя і праці людей, з їх способом життя. Вивчаючи структуру смертності по причинах смерті можна встановити роль тих або інших природних і соціальних

чинників, об'єктивних і суб'єктивних, залежних і не залежних від волі окремої людини.

Для характеристики рівня смертності по причинах смерті використовуються два основні типи показників: загальні і вікові коефіцієнти. Загальний коефіцієнт смертності по причинах смерті розраховується як відношення числа померлих від певної причини смерті до середньої для даного періоду часу (зазвичай рік) чисельності населення. Оскільки сума чисел померлих від окремих причин смерті, природно, дорівнює загальному числу померлих (від всіх причин) і в знаменнику дроби при розрахунку загальних коефіцієнтів смертності від окремих причин смерті знаходиться одна і та ж чисельність населення, коефіцієнти смертності по причинах смерті можна складати. У результаті ця сума рівна загальному коефіцієнту смертності.

З огляду на те, що загальні коефіцієнти смертності, диференційовані по безлічі причин смерті, є дуже малі числа, їх виражають не в промілле, а в процентимилле (°/0000), тобто з розрахунку на сто тисяч чоловік. На жаль, загальні коефіцієнти смертності по причинах смерті страждають тими ж недоліками, що і не диференційовані загальні коефіцієнти, тобто залежать від відмінностей вікової структури населення. Тому їх необхідно стандартизувати, щоб позбавити від впливу особливостей вікової структури. Останніми роками Держкомстат України в своїх демографічних щорічниках почав регулярно публікувати стандартизовані загальні коефіцієнти смертності по причинах смерті, якими і належить користуватися.

5. Соціальний прогрес і зміна структури рівня смертності по причинах смерті. Протягом тисячоліть людство страждало і вмирало від епідемічних інфекційних захворювань – чуми, холери, віспи і інших, що спустошували іноді цілі країни. Після промислової революції, з початком

другої фази демографічного переходу поліпшуються економічні і санітарні умови життя населення, починається зниження рівня смертності і одночасно змінюється її структура по причинах смерті. Масові інфекційні захворювання відступають, їх частка в структурі смертності знижується до мінімуму, а їх місце займають неінфекційні хронічні хвороби, нещасні випадки і травми. Зростає роль профілактики здоров'я, санітарних аспектів умов життя і праці, можливості кожної окремої людини зберегти своє здоров'я або хоч б віддалити наближення смерті. Звідси зростає роль соціальних наук у вивченні поведінкових аспектів смертності і тривалості життя, у виробленні рекомендацій по розвитку здорового способу життя.

6. Чинники рівня смертності і середня тривалість життя. На рівень смертності і тривалості життя населення робить вплив безліч природних і соціальних чинників. При цьому потрібно підкреслити, що природні чинники з часу виникнення людського суспільства, виробництва і культури не домінують над людством, так би мовити, в «чистому вигляді», вони опосередковуються, змінюються соціальними умовами. Людство давно вже живе в природно-соціальному середовищі, і його доля у все більшому ступеню залежить від його вибору.

Всі основні чинники представляється доцільним, з відомим ступенем умовності, об'єднати в чотири групи (перераховані в порядку їх значущості): *1) рівень життя народу; 2) ефективність служб охорони здоров'я; 3) санітарна культура суспільства; 4) екологічне середовище.*

1. Рівень життя народу. Рівень життя представляється головним чинником поліпшення здоров'я населення, зниження рівня смертності і зростання середньої тривалості життя, тому що саме він створює умови (простір) для розвитку решти всіх чинників зростання загальної і санітарної культури, турботи про здоров'я, для поліпшення навколишнього середовища і

так далі Бідність всьому цьому ніяк не сприяє. Тим часом переважна більшість нашого населення – бідне за сучасними («західними») стандартами рівня життя.

Одним з найбільш досконалих комплексних показників, за допомогою якого оцінюється на міжнародному рівні рівень і якість життя, є так званий «індекс розвитку людського потенціалу» (або «індекс людського розвитку»), який є середньою арифметичною величиною з показника валового внутрішнього продукту на душу населення, рівня освіти населення і середньої тривалості майбутнього життя. Згідно даним Другої української доповіді (1996 р.), присвяченої оцінці рівня життя в нашій країні і представленої в ООН, Україна по цьому показнику в 1993 р. зайняла 57-е місце серед 174 країн світу, по яких цей індекс розраховується. У 1995 р. наша країна серед тих же 174 країн світу відсунулася вже на 119 місце. Якщо врахувати, що в світі налічується приблизно 35 економічно розвинених країн, то навіть з урахуванням, найімовірніше, завищеної оцінки рівня життя, що дається індексом ІРЧП, наша країна знаходиться далеко за межею, що відокремлює економічно розвинені країни від тих, що «розвиваються» (точніше, відсталих). Додатково до цього можна порівняти рівень життя в Україні і США по величині середньодушового доходу в 2005 році. У США він виявляється вищим, ніж у нас, майже в 15 разів.

2. Ефективність охорони здоров'я. Якщо заглянути у вітчизняний статистичний довідник, побачимо, що розвиток нашої охорони здоров'я у всі роки радянської влади характеризувався в основному показниками чисельності лікарів і лікарняних ліжок, а також розподілом їх по спеціальностях і призначенні. Ймовірно, наша охорона здоров'я – єдина галузь народного господарства або, в усякому разі, одна з небагатьох, діяльність якої оцінюється не результатами, а витратами праці. За

чисельністю лікарів і лікарняних ліжок ми давно вже «попереду планети всієї». Проте відносно низький рівень і несприятлива динаміка середньої тривалості життя свідчать про неефективність охорони здоров'я. І це не дивно, оскільки наша охорона здоров'я – у прямому розумінні досить бідна, десятиліттями вона міститься на голодному фінансовому пайку у держави.

3. Санітарна культура. Одним з найважливіших соціальних наслідків зміни структури смертності по причинах смерті є значення санітарної культури, що росте, як одного з найважливіших чинників підтримки здоров'я і зростання тривалості життя населення.

Низька культура споживання алкоголю, масове куріння, зокрема поширене серед жінок і підлітків, величезне число штучних абортів замість сучасних засобів контрацепції, повсюдна грубість у відносинах між людьми, лихослів'я, розгнuzданість молоді, пропаганда сексу, насильства і жорстокості засобами масової інформації – все це найважливіші чинники, що руйнують здоров'я нації і не сприяють зростанню середньої тривалості життя (а також зміцненню сім'ї і зростанню народжуваності).

4. Якість навколишнього середовища. Тут теж немало проблем, які тепер уже досить добре відомі (хоча майже щодня ми дізнаємося про нові, вірніше, старі екологічні біди, що довгий час ретельно приховувалися). Майже всі вони – наслідок гіпертрофованої військової економіки радянської держави, в якій питанням охорони навколишнього середовища приділялося мало уваги (як і охороні здоров'я, життєвому рівню народу і решті всіх життєво важливих аспектів). За даними мережі моніторингу, що функціонує вже близько трьох десятиліть, забруднення повітря в наших містах, забруднення атмосфери промисловими відходами спостерігається майже у всіх найбільших промислових містах України (розрізняється лише ступінь

забруднення, який, проте, усюди перевищує гранично допустимі концентрації – ГДК). Можна привести ще немало інших даних, що свідчать про поганий стан навколишнього середовища, але, думається, і цих досить, щоб мати уявлення про той «внесок», який екологія вносить до нашої смертності.

7. Поведінка самозбереження. Зростаюча роль поведінкових аспектів в боротьбі за тривалість життя знайшла свій вираз і в дослідженні чинників смертності і здоров'я населення соціологічними методами. По аналогії з визначенням репродуктивної поведінки **поведінка самозбереження визначається як система дій і установок особи, направлених на збереження здоров'я і продовження життя.**

Вперше в нашій країні пілотажні дослідження поведінки самозбереження почала проводити невелика група соціологів і демографів під керівництвом проф. А.І. Антонова, спочатку в Центрі по вивченню проблем народонаселення (на економічному факультеті МГУ ім. М.В. Ломоносова) в 1980–1983 рр., потім в Інституті соціології АН СРСР, в 1984–86 рр. (відповідно в іншому складі дослідницької групи). Дослідження проводилися у Вільнюсі, Шауляє, Львові, Чернівцях і інших містах СРСР. Всього було опитано близько 1500 чоловік, чоловіків і жінок, серед яких люди молодше 30 років склали 61%, а старше 50 років – 13%. Було виявлено, що чоловіки в цілому більш песимістично, ніж жінки, оцінюють своє здоров'я. Як «хороше» його оцінили лише 30% опитаних чоловіків порівняно з 48% жінок, а частка тих, хто оцінив своє здоров'я як «погане», серед чоловіків опинилася в 2,5 рази більше, ніж серед жінок. При цьому зі всіх чинників, що найбільшою мірою впливають на здоров'я, у чоловіків на першому місці опинилися «умови життя» (41%), а важливість «зусиль самої людини» в досягненні хорошого здоров'я відзначили лише 29%. У жінок такі

думки склали відповідно 28 і 39%. Таким чином, жінки проявили активнішу позицію по відношенню до збереження здоров'я.

Дослідження також виявили значну частину людей, на думку яких не варто прагнути жити якомога довше. Ця частина не так вже мала, за даними згаданих досліджень вона складає близько 25%. Така позиція мотивується боязню залишитися безпорадним і самотнім в старості і хворобі

Тема 6. «Міграції населення. Різновиди міграцій»

1. Поняття та види міграції.
2. Міграційні когорти. Міграційні потоки
3. Міграційні коефіцієнти

1. Поняття та види міграції.

Міграції в широкому розумінні слова, крім переселень, охоплюють усі види переміщень населення в просторі – сезонні, епізодичні, маятникові. Вони являють собою масові переміщення населення через границі тих або інших територій будь-якої тривалості, регулярності й цільової спрямованості зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час, а у випадку маятникових міграцій – і без його зміни. Міграції населення складаються з міграційних потоків, а тому саме поняття міграції вживають у збірному розумінні й у множині.

Сезонні міграції – це переміщення переважно працездатного населення в місця тимчасової роботи й проживання на строк звичайно в кілька місяців, зі збереженням можливості повернення в місця постійного проживання.

Епізодичні міграції являють собою ділові, культурно-побутові, рекреаційні та інші поїздки, здійснювані не тільки нерегулярно в часі, але й необов'язково в тих самих напрямках. Якщо в ділових поїздках беруть участь, як правило, працездатні контингенти, то в рекреаційних, туристичних і комерційних – і решта населення. Соціально-демографічний склад учасників епізодичних міграцій досить різноманітний.

Маятникові міграції – це масові міжпоселенські щоденні або щотижневі переміщення населення від місць проживання до місць роботи й у зворотному напрямку. У маятникових міграціях бере участь значна частина міського й сільського населення. У процесі маятникових міграцій здійснюється територіальне переміщення одного з головних ресурсів виробництва – робочої сили, яке має зворотний характер, одноденний цикл і не супроводжується зміною місця проживання. Соціально-економічний склад трудових маятникових міграцій і міжпоселенських культурно-побутових і рекреаційних поїздок населення принципово різний: перші перебувають у сфері суспільного виробництва, другі ж – у сфері особистого споживання. І якщо маятникові мігранти, зайняті в сфері суспільно організованої роботи, беруть участь у створенні продукції в матеріально-речовинній формі або в наданні різного роду послуг, то населення, яке здійснює міжпоселенські культурно-побутові, соціально-культурні й рекреаційні поїздки, не виробляє ні матеріальних цінностей, ні послуг – воно їх споживає.

Однією з головних ознак міграцій є перетинання адміністративних кордонів тих або тінших територій – держави, області, населеного пункту. На цій підставі виділяють насамперед *зовнішні й внутрішні міграції*. Зовнішні міграції (еміграція й імміграція) пов'язані з перетинанням державного кордону, їх також називають *міжнародними* й, у свою чергу, розділяють на *міжконтинентальні й внутріконтинентальні*.

Внутрішні міграції є міжпоселенськими переміщеннями населення усередині країни. Ніякі внутрішньопоселенські переміщення, наприклад, у межах того самого міста, як міграції населення не розглядають. Розрізняють міграції сільського й міського населення, міжміські міграції й міграції в межах сільської місцевості, а предметом вивчення є міграційні потоки в напрямках "село – місто", "місто – місто", "місто – село" і "село – село". До недавнього часу міграції в напрямках "село – місто" і "місто – місто" домінували в структурі міграційних потоків в Україні.

Розрізняють також міграції в межах окремих великих територіальних одиниць – області, економічного району, автономної республіки. У цих випадках міграції розділяють на *внутрішньообласні й міжобласні, внутрішньорайонні й міжрайонні, внутрішньореспубліканські й міжреспубліканські*.

По способу здійснення міграції класифікують як *організовані й неорганізовані*. Перші здійснюють за допомогою й при участі державних і суспільних органів, другі ж – силами й засобами самих мігрантів, без матеріальної й організаційної підтримки з боку будь-яких установ. Неорганізовані міграції називають іноді *індивідуальними*.

Переселення, які мають необоротний характер, деякі дослідники класифікують як *постійні міграції*. Усі інші види міграцій, які мають тимчасовий характер, класифікують як *зворотні*.

2. Міграційні когорти. Міграційні потоки

Для кожної окремої людини міграція становить одиничну подію. Але як масовий процес міграції населення складаються з потоків, які належать певному часу й території. *Під міграційними потоками в демографії розуміють сукупності одиничних міграційних переміщень, що поєднуються спільністю напрямку, що визначається районами вибуття або прибуття*

мігрантів протягом певного календарного проміжку часу. Однієї з важливих закономірностей міграційних процесів є наявність зустрічних потоків між місцями прибуття й вибуття мігрантів. Їх називають *прямими й зворотними потоками*. Більший за розмірами із двох спрямованих назустріч один одному міграційних потоків позначають як *домінуючий*, а менш інтенсивний – як *протилежний*. Різницю між ними називають *чистим потоком*, а їх суму – *обміном населення* між двома районами.

Міграційна когорта – сукупність мігрантів, що поєднується спільним періодом міграцій у певний населений пункт або район. Її виділяють на підставі даних переписів населення про тривалість проживання мігрантів у місцях вселення. Відомості про міграційні когорти становлять інтерес із погляду історії міграцій, їх територіальних і тимчасових закономірностей, їх внеску у формування населення – зміни його чисельності й складу.

Міграційна поведінка є одним з видів демографічної поведінки і являє собою сукупність дій і відносин, які опосередковують переселення індивідів або відмову від них. У рамках вивчення міграційної поведінки досліджують соціально-психологічні аспекти індивідуального, групового й масового відношення людей до зміни місця проживання.

Процес міграції населення включає три стадії: перша з них – потенційна міграція, друга – власне міграція населення, третя й остання – адаптація переселенців до умов життя в місцях їх вселення. На початковій стадії міграційного процесу під впливом можливих перспектив зміни деяких умов життя відбувається формування тих або інших установок міграційної поведінки.

Міграційна установка являє собою психічний регулятор поведінки, схильність особистості, яка визначає погодженість дій, детермінованих позитивним або негативним відношенням до зміни місця й умов життя.

Міграційна установка відображає готовність до певного результату міграційної поведінки. Відомості про міграційні установки одержують, як правило, із соціологічних опитувань потенційних мігрантів. Спонукальним компонентом міграційної установки є міграційна мотивація, яка розкриває якісну сторону потреби індивіда в зміні місця проживання, умов роботи, реалізації певних життєвих планів.

Міграційна мотивація, або міграційні мотиви, – це психічний стан особистості, який спонукає її до досягнення особистих цілей економічного, соціального й психологічного характеру через зміну місця проживання. Економічні міграційні мотиви пов'язані із прагненням індивіда зміцнити свій економічний статус і матеріальний добробут своєї родини. Соціальні міграційні мотиви об'єднані з бажанням потенційного мігранта підвищити свій соціальний статус, суспільний авторитет і престиж. Психологічні міграційні мотиви пов'язані з потребою потенційного мігранта в наповненні свого життя змістом, у самоповазі, бажанні пізнати невідомі аспекти життя, придбати новий життєвий досвід, розширити свої культурні обрії. На формування міграційних мотивів впливають особливості особистості потенційних переселенців, їх інтереси, потреби, ціннісні орієнтації, устремління й очікування, доповнені істотними відмінностями для осіб різної статі, віку, сімейного стану, освіти, культурного потенціалу й стану здоров'я. Таким чином, на ухвалення рішення про міграцію впливають структура особистості й потреби індивіда – з одного боку, і наявність певних зовнішніх стимулів міграції, можливих перспектив змінити деякі умови життя – з іншого.

Приживлюваність новоселів – це остання стадія міграційного процесу, їх адаптація до різних компонентів умов і способу життя населення в районах вселення протікає нерівномірно. У деяких своїх формах вона

завершується швидко. Особливо, якщо відмінності в умовах і способі життя в місцях виїзду й у районах вселення незначні, або якщо вони в останньому краще, ніж у першому. В інших формах – це досить тривалий процес. У ряді випадків він триває й після того, як новосел стає старожилом. Це пояснюється тим, що приживлюваність, крім адаптації переселенців до умов і способу життя в місцях вселення, має й іншу сторіну – пристосування цих умов до потреб самих переселенців. Останній процес часто буває більш важливим для приживлюваності новоселів. Пристосування матеріальних умов до своїх потреб іммігрантська література називала в минулому *"облаштованістю новоселів"*.

Облаштованість – це процес досягнення новоселами рівня добробуту старожилів. На облаштованість переселенців у випадку їх організованих переміщень держава надає позики, безповоротну грошову допомогу, здійснює оплату витрат на переїзд і перевіз майна. Допомога, яку надає держава, поширюється на житлову облаштованість, придбання худоби й т.п.. Як правило, на облаштованість необхідний час, який по тривалості може бути більшим або меншим ніж час, потрібний для адаптації, без якої приживлюваність так само недосяжна, як і без облаштованості.

При вивченні диференційованої міграції так само, як і при дослідженні природнього руху населення, першочергової уваги заслуговують групи населення, виділені за ознакою віку. Вікові групи займають особливе місце в загальній схемі демографічного аналізу, і тому вікова диференціація рухливості населення є предметом пильного інтересу демографів.

Розрізняють показники міграційної рухливості й залежно від статі. Перевага чоловіків серед мігрантів, відзначена в багатьох країнах, не є універсальним правилом, і в окремих країнах у різні часи в міграційних потоках спостерігали підвищену питому вагу жінок. У Європі, наприклад, у

минулому серед мігрантів переважали жінки, що дало підставу англійському дослідникові ХІХ століття Є. Рейвенстайну сформулювати емпіричні закони міграції, один з яких стверджував, що жінки більш схильні до міграцій ніж чоловіки.

3. Міграційні коефіцієнти

Кількісний аналіз міграцій починається з визначення їх розмірів. Розмір міграцій можна розглядати із двох точок зору. По-перше, для будь-якого відкритого населення можна визначити показники, які характеризують його міграційну взаємодію з іншим відкритим населенням. З погляду кожного такого населення (країни, району, населеного пункту) міграції розділяють на сукупність *прибуттів* через кордони території його розселення й сукупність *вибуттів* за її межі. Різниця між кількістю вибуттів і кількістю прибуттів за певний період називають **чистою міграцією**, а в ряді літературних джерел використовують рівнозначні терміни *нетто-міграції* або *сальдо міграції*. Отже, розмір міграцій характеризують чотири показники: кількість прибуттів, кількість вибуттів, величина чистої міграції й розміри **валової міграції**. Остання являє собою суму кількостей прибуттів і вибуттів.

Наступним етапом аналізу є обчислення відносних величин – *показників інтенсивності міграцій*. Коефіцієнтами інтенсивності міграцій називають показники, які характеризують відношення розмірів міграцій до загальної чисельності населення розглянутих територій. Як і коефіцієнти природнього руху населення, коефіцієнти міграцій обчислюють у проміллі – з розрахунку на 1000 людей середньорічного населення. Вони дозволяють оцінити інтенсивність міграційних процесів для окремих територій і є мірилом, придатним для тимчасових і просторових зіставлень.

До загальних коефіцієнтів міграції належить **коефіцієнт інтенсивності міграції (КІМ)**, який виражається у вигляді чотирьох різних значень: перший з розглянутих – **загальний коефіцієнт прибуття** – відношення кількості прибулих мігрантів до середньорічної чисельності населення певної території:

Загальний коефіцієнт вибуття – аналогічне відношення кількості вибулих до середньорічної чисельності населення певної території:

Коефіцієнт міграційного обороту, або загальний коефіцієнт руху – це відношення суми вибуттів та прибуттів до середньорічної чисельності населення певної території, де вираження в чисельнику називається *валова міграція*.

Коефіцієнт інтенсивності чистої міграції визначається як відношення різниці між числом прибуттів та числом вибуттів до середньорічної чисельності населення певної території, де вираження в чисельнику називається *сальдо міграції*.

Останній показник є характеристикою результативності міграції.

Коефіцієнт результативності міграційних зв'язків:

$$c = \frac{B_{ij}}{P_{ij}}.$$

Мірилом ефективності міжтериторіального обміну мігрантами є також **коефіцієнт ефективності міграцій**. Його обчислюють як відношення різниці між прибулими на певну територію й вибулими з неї до їхньої суми з розрахунку на 1000 одиниць населення:

$$\frac{P_{ij} - B_{ij}}{(P_{ij} + B_{ij}) \cdot \bar{S}_j} \cdot 1000 .$$

Хоча коефіцієнти інтенсивності міграції ззовні й нагадують показники природнього руху населення, проте, між ними існують важливі відмінності. Якщо смерті, народження та інші демографічні події відбуваються завжди усередині певної сукупності населення, щодо якої й змінюється їхня інтенсивність, то міграційні потоки зв'язують між собою принаймні дві сукупності населення.

Тема № 7-8. Демографічна політика.

- 1. Демографічна політика: її сенс і основні заходи.*
- 2. Закордонний досвід демографічної політики.*
- 3. Демографічна політика в Україні.*

1. Ще древньогрецькі мислителі ставили питання про те, яка чисельність і якій склад народонаселення забезпечить для громадян міст – держав найбільш високий добробут. Конфуцій та інші представники школи древньої китайської філософії розробили концепцію оптимальної чисельності. В роботах Платона, античних географів, юристів та істориків розроблялись деякі напрями політики в галузі відтворення населення. Більш того, є данні про прийняття під час правління імператора Августина закону про відтворення населення.

Це питання хвилювало людство і пізніше. Французські мислителі XVIII ст. (Мірабо, Монтескьє, Вольтер) вважали, що чисельність населення світу зменшується. Англійські (Стюарт, Таунсенд) та італійські (Дженовезі, Ортез) вчені, навпаки, вважали, що чисельність населення подвоюється кожні 30 років. Однак, більшість дослідників схиляються до думки, що

населення світу нестримно росте, і ми зіткнемося з проблемою демографічного вибуху. І тільки вичерпаність матеріальних ресурсів кладе межу росту. Але ці прогнози Римського клубу, зроблені 30 років тому, виявилися хібними.

У наш час демографічна політика розглядається як важлива складова частина соціальної політики держави, оскільки зачіпає таку важливу умову розвитку суспільства, як населення. *Демографічна політика – це цілеспрямована діяльність державних органів і різних соціальних інститутів у сфері регулювання процесів відтворення населення. Її зазвичай визначають як систему заходів, що покликані здійснювати вплив на хід демографічного розвитку в бажаному для суспільства напрямку.*

Демографічна політика є частиною політики народонаселення. Вона визначається економічними факторами, а також опосередковано – соціальними відносинами та груповою поведінкою населення.

Структура демографічної політики включає два компоненти:

- визначення та доповідь системи цілей;
- розробку та реалізацію засобів для їх досягнення.

Цілі та задачі демографічної політики формуються, як правило, в політичних програмах, в законодавчих та інших правових актах, в постановах, що визначають введення нових або розвиток діючих засобів політики.

У загальному вигляді цілі демографічної політики зазвичай зводяться до формування бажаного режиму відтворення населення, збереження або зміцнення тенденцій в області чисельності та структури населення, темпів їх змін, динаміки народжуваності, смертності, сімейного складу, розселення, внутрішньої та зовнішньої міграції, якісних характеристик населення.

Засоби демографічної політики повинні охоплювати всю систему економічних та психологічних зв'язків родини та суспільства. Це важливо тому, що групи населення, які відрізняються за рівнем освіти, характером праці, по різному ставляться до засобів демографічної політики. Особливу складність демографічній політиці надає необхідність враховувати та згуртовувати інтереси різних рівнів:

- індивідуальних, сімейних, групових та суспільних;
- локальних, регіональних та загальнодержавних;
- економічних, соціально-політичних, екологічних та етнокультурних;
- найближчих, середньотермінових та довготермінових.

Основні напрями демографічної політики включають:

- державну допомогу сім'ям з дітьми;
- створення умов для співіснування батьківства з активною професійною діяльністю;
- зниження захворюваності та смертності;
- зростання народжуваності;
- збільшення тривалості життя;
- покращення якісних характеристик населення;
- регулювання міграційних процесів, урбанізації, розселення.

Демографічна політика реалізується через комплекс засобів, які умовно можна розбити на 3 групи:

1. економічні: матеріальна допомога матерям з певною кількістю дітей, оплачувані відпустки та різні допомоги при народженні дитини, різні позички, кредити, податкові та житлові пільги та інші;

2. адміністративно-правові: законодавчі акти, що регламентують шлюби, розлучення, становище дітей в родині, охорону материнства та

дитинства, умови зайнятості і режим праці жінок-матерів, що працюють, ті, що визначають мінімальний вік вступу до шлюбу; різного роду пільги для батьків, переваги при отриманні житла для багатодітних, молодих родин;

3. засоби ідеологічного впливу: використання засобів масової інформації – періодичних видань, радіо, ТБ, усіх видів мистецтва для регулювання демографічних процесів в тому напрямку, який обумовлюється політичними, правовими, релігійними, етичними, філософськими поглядами, що домінують у даному суспільстві.

При цьому засоби демографічної політики з точки зору їх впливу на поведінку можуть виступати як стимули або як обмеження. Важливою частиною демографічної політики є *сімейна політика*, яка покликана гармонізувати взаємовідносини між особистістю, сім'єю та суспільством. Її мета – створення оптимальних умов для виконання сім'єю її функцій, соціальний захист сім'ї, надання адресної підтримки сім'ям різних типів, підвищення якості життя родини.

2. Світовий досвід дає надійні рецепти зниження смертності (підвищення рівня життя, охорона навколишнього середовища, активна та ефективна медицина і таке інше).

Той же світовий, та й наш власний досвід свідчать, що спроби стимулювати народжуваність дають лише короточасний ефект, оскільки не можуть суттєво змінити образ та умови життя сім'ї. Тому прямий вплив на народжуваність, скоріш за все, виявиться неефективним, хоча з виходом з кризи її рівень, можливо, якимось виросте, оскільки сім'ї зможуть повніше реалізувати свої наміри.

В умовах негативного природного приросту більшість європейських країн мінімізує його економічні наслідки іміграцією. В силу моральних і

політичних міркувань Україна ще довго буде приймати вихідців з ближнього зарубіжжя. Питання про те, чи піде Україна в майбутньому шляхом закритих дверей чи регульованим в'їздом іноземців, є питанням не демографічним, а політичним.

Важливе значення у всіх країнах Європейського союзу має політика матеріальної підтримки сімей з дітьми. Вона включає наступні напрямки:

- *фінансова допомога сім'ям*: сімейні пособія; гранти на освіту; субсидії на житло, спеціальні цільові займи різним типам сімей; податкові пільги сім'ям з дітьми;

- *політика допомоги жінці у здійсненні її подвійної ролі (матері та робітниці на виробництві)*: відпустка матерям та батькам у зв'язку з народженням і вихованням дітей; спеціальні пільги жінкам у сфері зайнятості (робота вдома, неповний робочий час, гнучкий графік роботи і т.і.); розвиток системи дошкільної освіти;

- *політика допомоги батькам-одинакам*: особливі пільги у забезпеченні дитячих дошкільних закладів; фінансова допомога;

- *політика підвищення стабільності сімей*: регулювання мінімального віку вступу до шлюбу; законодавче регулювання розлучень;

- *політика планування сім'ї*: забезпечення засобами контрацепції; політика в галузі абортів.

Найбільш значну підтримку сім'ї надають країни Північної Європи (Швеція, Данія, Фінляндія) – вони витрачають на сімейну політику більш ніж 4% валового внутрішнього продукту. У країнах Південної Європи, де система соціального захисту створена відносно недавно, витрати на сімейну політику складають від 0,2% у Греції до 1,1% у Португалії. Іспанія та Італія витрачають відповідно 0,4 і 0,8% ВВП. Витрати більшості інших

європейських країн лежать в межах від 2 до 3% ВВП (Франція – 2,6%, Німеччина – 2,1%).

Проводячи демографічну політику, слід особливу увагу приділити системі *соціальної допомоги людям похилого віку*. Це пов'язано з тим, що ставлення до людей похилого віку в державі та родині визначає моральний клімат у суспільстві, а це, в свою чергу, суттєво впливає на якість проведення політики народонаселення. У ХХ ст. розширена сім'я безповоротньо перетворилася на нуклеарну. Сучасна сім'я відрізняється слабким зв'язком її членів між собою і не виконує багатьох функцій, притаманних їй раніше, коли вона надавала похилим людям необхідну соціальну підтримку і достатній авторитет, давала можливість пережити тяжкі часи.

У країнах Південної Європи допомога похилим надається, головним чином, шляхом надання допомоги їх родинам. Це обумовлено перш за все традиціями, що склалися історично, негативним ставленням до розміщення похилих родичів в заклади для похилих і, як наслідок, відносно невисоким рівнем розвитку цих закладів.

На відміну від держав Південної Європи в інших країнах ЄС розміщення людей похилого віку у будинках престарілих є звичайною практикою. Різниця складається лише у відсотках співвідношення державного та приватного сектору у даній сфері. У цьому сенсі виділяється Данія, яка є єдиною країною, де заклади для людей похилого віку цілковито у власності держави, яка здійснює контроль і керівництво їх діяльністю.

3. В Україні, коли вона перебувала в складі Радянського Союзу, демографічна політика зводилася до заохочення багатодітності й здійснення комплексу заходів, що забезпечували матеріальне і моральне стимулювання родини.

Останні 18 років у демографічній історії України були роками боротьби населення за виживання. У цей період у демографічному розвитку країни можна було спостерігати більше деструктивних моментів, ніж конструктивних, а самий його характер слід визначити швидше як дефіцитний і витратний, аніж відновлювальний. Здобувши державну незалежність у серпні 1991р., Україна мала на той час одну з найбільших в Європі (майже 52 млн. осіб) чисельність населення. Надто швидка трансформація політичної, економічної та соціальної сфер життя спричинила глибоку соціально-економічну кризу, яка вразила всі верстви населення.

Неготовність та непристосованість основної маси населення до нових умов, з одного боку, і різке падіння рівня життя, з другого, спричинили погіршення основних показників відтворення населення, стану його здоров'я і в результаті призвели до зниження рівня демографічного, трудового та соціального потенціалу країни.

Вихідні чинники, які зумовлюють проблемні аспекти формування сучасної соціально-демографічної ситуації в Україні (це створює загрозу перспективам стабільності держави) наступні:

- Падіння рівня народжуваності, який сьогодні майже на 40% нижчий зареєстрованого на початку 90-х років (12,7%), і у 2000 р. становив 7,8 осіб на 1000 населення.
- В Україні втрачаються традиції багатодітності. Динаміка показника сумарної плідності, або кількість дітей, яких народжує жінка за своє життя свідчить про те, що рівень народжуваності вже давно став недостатнім для заміни старших поколінь новими.
- Інтенсифікація смертності населення – з 1990 по 2008 рік рівень смертності зріс майже на 30% і складає нині 15,3% на 1000 населення (у 1990 р. – 12,1%).

- Оскільки кількість померлих перевищує кількість народжених, з 1991 р. в Україні спостерігаємо депопуляцію.

- Різко зменшилася кількість шлюбів. Протягом 10 останніх років кількість шлюбів скоротилася з 9,3 до 5,5 на 1 тис. населення (тобто на 41%), а кількість розлучень за той же період зросла з 3,7 до 4,0 на 1 тис. осіб. Таким чином, у суспільстві зростає орієнтація на неформальні шлюбно-сімейні стосунки.

- Відбувається старіння населення. Частка осіб похилого віку у 2008 р. перевищила в цілому по Україні 20%, а в селах навіть 1/3 всього населення. Відповідно до вказаної ситуації демографічне навантаження на 1 тис. населення працездатного віку непрацездатними особами пенсійного віку склало у 2008 році в середньому по Україні – 402 особи, у сільській місцевості – 561 особу, а в містах – 340 осіб. Подальше старіння населення неминуче призведе до виникнення додаткових економічних та соціальних проблем з утримання зазначеної групи населення.

- Наявна тенденція й реалізація намірів до трудової еміграції працездатного населення країни. Україна постійно втрачає кваліфіковану робочу силу, яка знаходить тимчасову роботу за кордоном.

Метою демографічної політики в Україні є поступова стабілізація чисельності населення і формування передумов наступного демографічного зростання. Завдання демографічної політики сучасної України є такими:

у сфері зміцнення здоров'я і збільшення очікуваної тривалості життя:

- збільшення очікуваної тривалості життя населення за рахунок поліпшення якості життя, зниження передчасної, зокрема такої, що можна їй запобігти, смертності;

- поліпшення репродуктивного здоров'я населення;

- збільшення тривалості здорового (активного) життя;
- поліпшення якості життя хронічно хворих та інвалідів, через надання

їм умов для реалізації наявного потенціалу здоров'я;

у сфері стимулювання народжуваності і зміцнення родини:

- створення передумов для підвищення рівня народжуваності;
- створення умов для самореалізації молоді;
- соціальний захист і матеріальне заохочення відповідального

батьківства;

у сфері міграції і розселення:

- регулювання імміграційних потоків з метою створення діючого механізму міграційного заміщення природного збитку населення України;

- створення умов для скорочення еміграційного відтоку, що веде до скорочення науково-технічного, інтелектуального і творчого потенціалу населення країни.

У результаті проведення в Україні роботи, спрямованої на поліпшення демографічної ситуації, повинна стабілізуватися чисельність населення за рахунок збільшення середньої тривалості життя, підвищення в перспективі показників народжуваності, зниження показників смертності населення.